

Գրքի հրատարակման ծախսերը հոգացել են Հայագիտության զարգացմամբ մտահոգված ամերիկահայեր Սիմոն Փափուկյանը, Թուրքեն Բարիկյանը, Համլետ Ներսեսյանը և Սեդա Ջերյանը:

Հետազոտությունը կատարվել է «Հետազոտական ռեսուրսների կովկասյան կենտրոններ (ՀՌԿԿ) – Հայաստան» կազմակերպության ընձեռած տեխնիկական աջակցությամբ:

Armenians from the USA Simon Papukhyan, Ruben Barikian, , Hamlet Nersesian, Seda Jerian Simon Papukhyan, Ruben Barikian, Hamlet Nersesian and Seda Jerian, concerned about the Armenology's development, defrayed the expenses of this book.

This research work was carried out by the technical means provided by „Caucasus Research Resource Center (CRRC) - Armenia“.

Расходы по изданию книги обеспечили американские армяне Симон - Папукьяном, Рубен Барикьяном, Гамлетом Нерсесьяном и Седга Джерьяном, заботящиеся проблемой развития арменоведения.

Исследование выполнено техническими средствами предоставленными „Кавказским центром исследовательских ресурсов (КЦИР) – Армения“.

Ուսումնասիրությունը վերաբերում է սլավոնների ծագմանն ու վաղ անցյալի պատմությանը: Տարաբնույթ աղբյուրների ու տվյալների քննությունից հետևում է, որ նրանց նախնիները Ք.ա. III հազարամյակի կեսերին դուրս են եկել Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելյան, Ուրմիա լճին հարող շրջաններից: Միջագետքով անցնելով, նրանք II հազարամյակի առաջին կեսին հասել և բավականին երկար բնակվել են Միջերկրական ծովի արևելյան ափազանում, հատկապես Եգիպտոսում: Հետագա դարերի ընթացքում սլավոնների նախնիները հիմնականում ծովային ուղիներով ողջ Միջերկրական արևելքից արևմուտք անցնելով, դուրս են եկել Ատլանտյան օվկիանոս և Հյուսիսային ու Բալթիկ ծովերի ափազաններով առաջանալով, Եվրոպա են թափանցել Հյուսիսից և տարածվել ու հաստատվել են իրենց ներկա բնակության շրջաններում:

Սլավոնների նախապատմության այս բազմադարյան շրջանի մանրամասերը դեռևս նոր են բացահայտվում: Պատմության ասպարեզում Ք.ա. III-II հազարամյակներում նրանց Հայտնվելը ենթադրվում է դիցա-առասպելաբանական և լեզվաբանական տվյալների քննությամբ: Բայց սլավոնների վաղ անցյալի մասին շատ ավելի հանգամանալից պատկերացում կազմելու հնարավորություն են տալիս պատմա-ավանդապատումային աղբյուրները, որոնց միջնորդությամբ հնարավոր է դառնում նորովի մեկնաբանել ու հասկանալ հնագիտական, լեզվաբանական, դիցա-առասպելական կամ պատմագրական տվյալները: Գրքում անդրադարձ է կատարված նաև Մերձավոր Արևելքի ու Եվրոպայի պատմության վաղնջական շրջանի վրա, երբ տեղի են ունեցել առաջնային նշանակություն ունեցած շրջադարձային իրադարձություններ և պատմության հետագա ընթացքի վրա նշանակալից ազդեցություն թողած ծավալուն գործընթացներ:

ՍԼԱՎՈՆՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ

Բովանդակություն

Նախաբան

I. Եվրոպական ծագումնաբանական ավանդություններ

1. Կելտա-գերմանական ծագումնաբանական պատկերացումներ
2. Սլավոնների ծագումնաբանությունն ըստ «Վելեսի գրքի»
3. Սլավոնական ծագումնաբանական այլ պատկերացումներ

II. Եվրոպական ծագումնաբանական պատկերացումների պատմական արմատները

1. Պատմական աղբյուրներ
 - Ա. Հին մերձավորարևելյան աղբյուրներ
 - Բ. Հունա-Հռոմեական աղբյուրներ, հնագիտական, մարդաբանական և այլ տվյալներ
2. Դիցա-առասպելաբանական տվյալներ
 - Ա. Հերակլեսի պաշտամունքի վերաբերյալ
 - Բ. Սլավոնական դիցա-առասպելաբանություն
 1. Սլավոնա-առաջավորասիական դիցաբանական գուգազեոներ
 2. Սլավոնա-եգիպտական դիցաբանական գուգազեոներ
3. Հյուսիսեվրոպական ծագումնաբանությունների ժամանակագրական հիմնական շերտերը
4. Հնդեվրոպացիների վաղ տեղաշարժերն ըստ լեզվաբանական տվյալների

Վերջաբան

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ներկա քննությունը մաս է կազմում հնդեվրոպական ժողովուրդների նախապատմությանը վերաբերող դեռևս ընթացիկ ուսումնասիրությունների, որի հիմնական նպատակներից է հնդեվրոպացիների նախահայրենիքի տեղակայությունը պարզաբանումը: Այս հարցի անարոշությունը թույլ չի տալիս հիմնավոր պատկերացում կազմել հնդեվրոպական որևէ ժողովուրդի ծագման ու նախապատմության վերաբերյալ: Արժարժված խնդրի լուսաբանման համար մենք ուղեկցվել ենք հատկապես ծագումնաբանական պատկերացումներով: Շատ ժողովուրդներ իրենց վաղ անցյալի վերաբերյալ պահպանել են տարաբնույթ հիշողություններ, որոնք սերնդե-սերունդ են փոխանցվել բանավոր, արտահայտվել ավանդապատմաման, դիցական, առասպելական, բանահյուսական պատկերացումներում: Դրանց որոշ մասը գրավոր աղբյուրներ են ընդգրկվել ու ժամանակներում, հաճախ շատ թերի են ու աղավաղված: Գիտական շրջաններում ավելի շատ գնահատվում է դրանց դիցա-առասպելաբանական արժեքը: Բայց նման կարգի աղբյուրները խորքում պարունակում են պատմագիտական անգնահատելի արժեք ներկայացնող հիշողություններ, հատկապես վաղնջական ժամանակների վերաբերյալ, որոնք և մենք փորձել ենք բացահայտել առավել հավաստի աղբյուրների հետ համեմատական քննությունում:

Հնդեվրոպական ամեն մի ժողովուրդի ծագումնաբանությունների վերաբերյալ հնարավորինս խորը պատկերացում կարելի է կազմել նրանց վաղ անցյալին վերաբերող աղբյուրների ու տվյալների համատեղ, համեմատական հետազոտությունում: Դա վերաբերում է նաև ծագումնաբանական պատկերացումներին, որոնք դժվար է վերլուծել առաձին-առանձին, քանի որ դրանք փոխընդանուր միմյանց, ընդհանուր համատեքստում են ստանում առավել մեկնաբանելի բովանդակություն: Այդ պատկերացումների համեմատական քննությունից հետևում է, որ սլավոնների նախնիները նախահայրենիքից համեմատաբար ուշ դուրս եկած և Եվրոպա հասած ու այստեղ հաստատված հնդեվրոպական ժողովուրդներից են, ինչն հաստատվում է լեզվաբանական տվյալներով¹: Այս հանգամանքը, ինչպես նաև քրիստոնեությունից համեմատաբար ուշ ընդունումը, նպաստել է սլավոնների մոտ նախնական շրջանից ժառանգած տարաբնույթ պատկերացումների շատ ավելի լավ պահպանմանը: Դա մեզ թույլ տվեց թեև ոչ հնարավոր խորությունում, բայց ընդհանուր համատեքստից որոշ չափով անկախ, առանձին անդրադառնալ սլավոնների ծագումնաբանությունը: Ընդհանուր համատեքստում հնարավոր կլինի ասել անհամեմատ ավելին: Բայց դա պահանջում է շատ ավելի

¹ Հ. Հիրթ, 1968, էջ 23:

ծավալուն և տեական քննություն: Կարծում ենք, որ այս նախնական անդրադարձը հետաքրքրություն կներկայացնի համապատասխան շրջաններում և օգտակար կլինի առաջիկայում նույն հարցին շատ ավելի հանգամանալից անդրադառնալիս:

I. Եվրոպական ծագումնաբանական ավանդություններ

1. Կելտա-գերմանական ծագումնաբանական պատկերացումներ

Լեզվաբանական ու հնագիտական տվյալների վրա հիմնված տեսությունների համաձայն, սլավոնները ծագել են Ք.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին Ալպերից հյուսիս, Հռենոսից Վիսլայի ավազան ընկած շրջաններում տարածված այն նույն էթնոլեզվական և պատմա-մշակութային ընդհանրությունից (Հին եվրոպական լեզվական ընդհանրություն, Լուծիցյան կամ Միջինեվրոպական մշակույթային գոտի), որում ընդգրկված են եղել իտալյան, կելտական, իլիրական, գերմանական և բալթյան ժողովուրդների նախնիները²: Նույն հետևությունն են հանգեցնում այս մշակութային գոտին ներկայացնող ժողովուրդների ծագումնաբանական պատկերացումները: Դրանց միջև առկա են էական ընդհանրություններ, ինչը ենթադրել է տալիս, որ կելտա-գերմանական և սլավոնական ծագումնաբանական պատկերացումները բխում են նույն նախամոտիվից: Այս հանգամանքով է թելադրված ստորև գրանց համեմատական քննությունը:

Իռլանդացիների, բրիտների, անգլո-սաքսոնների, բավարացիների, իսլանդացիների միջնադարում գրաված ավանդապատումների, պատմագրական տվյալների ու ժամանակագրությունների համաձայն, կելտական և գերմանական ժողովուրդները ծագում են առաջավորասիական կամ հարակից երկրամասերից³: Իսլանդական սագաներում և բրիտանական ավանդություններում որպես այդ ժողովուրդների ելման երկրամաս է համարվում Փոքր Ասիան, իսկ անգլո-սաքսոնյան և բավարական պատմագրական աղբյուրներում ու ավանդություններում, բրիտների ու գերմանացիների նախահայրենիքը համարվում է Հայաստանը: Այս շարքի որոշ աղբյուրներում անորոշ է, կամ ընդհանրապես չի ներկայացված նախահայրենիքից Եվրոպա տեղափոխվելու ուղին: Բայց այն բավականին մանրամասն ներկայացնում են Բրիտանիայի անվանադիր նախահայր Բրուտին Փոքր Ասիայի ծայր արևմուտքից՝ Տրոյայից բերող միջնադարյան հեղինակները և հատկապես իռլանդացիների նախահայրենիքը Հյուսիսային Կովկասում, ավելի որոշակի՝ Ազովի ծովին հարող շրջանում տեղադրող ավանդապատումները: Դրանց համաձայն, հիշյալ ելակետերից այդ ուղին հիմնականում ծովային ճանապարհներով անցել է Տրոյայով, Եգիպտոսով, Միջերկրականի եվրոպական և աֆրիկյան ափերով ու կղզիներով, այնուհետև Զիբրալթարով դուրս եկել Ատլանտյան օվկիանոս և շրջանցելով Պրենյան թերակղզին, հասել Իսպանիայի հյուսիս ու Ալվիտանիա, իսկ այստեղից՝ Իռլանդիա ու Բրիտանիա (տես Քարտեզ 1):

Նույն նախամոտիվից այս պատկերացումների ծագումը նախ ակնհայտ է նրանից, որ դրանցում նախահայրենիքը տեղադրվում է նույն կամ հարակից երկրամասերում, որտեղից կելտա-գերմանացիների նախնիները եվրոպական մշտական բնակություն վայրեր են գնում գրեթե նույն ուղիներով: Նման ընդհանրություններից հետևում է, որ նույն նախամոտիվից է ծագում գերմանացիների ծագումնաբանության Տակիտոսից (I-II դդ.) հայտնի տարբերակը: Հռոմեացի պատմիչն առավել հավանական է համարում, որ գերմանացիները բնիկներ են⁴: Բայց նրա ներկայացրած պատմության քննությունից ակնհայտ է դառնում, որ այն ընդհանուր առմամբ ունի այն նույն բովանդակությունն ու մանրամասերը, ինչպիսին իրենց նախահայրենիքը Առաջավոր Ասիայում տեղադրող կելտա-գերմանական ծագումնաբանությունները: Դա ակնհայտ է հատկապես կելտա-գերմանացիների անմիջական նախահայրերին առնչվող տվյալներից: Բրիտանացիների ու իռլանդացիների ծագումնաբանություններում նրանք երեքն են և հայտնի են կրկնվող՝ Armenon, Neugio, Hisicion, կամ Airmen, Negua, Isacon անուններով: Նման անուններ կրող առանձին նախահայրեր ենք տեսնում նաև կելտա-գերմանական մյուս ավանդություններում: Տակիտոսի ներկայացրած ծագումնաբանության տարբերակում ևս նախահայրերը երեքն են: Դրանք էթնիկ նախա-

² Վ. Սեդով, 2003: Ա. Լ. Մոնգայթ, 1974, III, 12, էջ 346:

³ МЭ, 1970, Пролог: СоИ, 1980, V: ASC, 1847, I: Գ. Թոփակյան, 1987: Կ. Ֆրիցլեր, 1928: Նեննիուս, 15: Գալֆրիդուս Մոնմոլտենսիս. 6-20: Բեդե, I, 1: BL, 1954-1983: КЗИ, 1991:

⁴ Տակիտոս. Գերմանիա, 2:

Հայր Մաննուսից սերած երեք որդիներն են, որոնցից ծագում են նույն՝ Herminones, Ingaevones, Istaevones անունները կրող ցեղերը⁵:

Նախահայրերի եռյակի գործառնությունը ընդհանուր առմամբ նույնն է. նրանցից սերում են գերմանա-կելտական հիմնական ժողովուրդները: Այս հանգամանքը, ինչպես նաև գլխավոր նախահայրերի անվանումների նույնությունը բավական է ենթադրելու, որ հին և միջնադարյան ներկայացված ծագումնաբանությունները բխում են միևնույն նախամոտիվից: Դրանց գլխավոր տարբերությունը կայանում է նրանում, որ ի տարբերություն Տակիտոսի կողմից բնիկ ենթադրվող գերմանացիների, միջնադարյան ավանդություններում իռլանդացիների, բրիտների, անգլո-սաքսոնների, իսլանդացիների, բավարա-գերմանացիների նախնիներն Արևմտյան Եվրոպա են գնում Փոքր Ասիայից, Հայկական լեռնաշխարհից կամ Հյուսիսային Կովկասից: Բայց Տակիտոսի հաղորդումների ավելի ուշադիր քննությունից ակնհայտ է դառնում, որ նրա ժամանակ նույնպես Հայտնի են եղել պատմություններ այն մասին, որ եթե ոչ գերմանացիների մեծամասնությունը, ապա գոնե նրանց մի հատվածը, Արևմտյան Եվրոպա է անցել Միջերկրականի ասիական ավազանից: Խոսքը վերաբերում է Հռոմեացի պատմիչի այն ակնարկին, որ ոչ մեծ թիվ են կազմել նրանք, ովքեր վաղ ժամանակներում Գերմանիա են անցել ծովային ճանապարհներով: Հետագա շարադրանքից ակնհայտ է, որ նա նկատի ունի «Իրենց աշխարհից», այսինքն Միջերկրականի ավազանից, Ասիայի, Աֆրիկայի ու Իտալիայի ամերով Ատլանտյան օվկիանոս («ահարկու և անհայտ ծով») դուրս եկող և Գերմանիա տանող ծովային ուղիները: Իսկ սա այն նույն ծովային երթուղին է, որով անցել են իսլանդացիների ու անգլո-սաքսոնների ավանդապատումային նախնիները: Դա հատկապես ակնհայտ է նրանից, որ ինչպես Իսլանդիա ու Բրիտանիա, այնպես էլ Գերմանիա գնացած վերաբնակները, Տրոայից, Ապենիններից կամ Եվրոպական այլ ամերից ոչ թե անմիջապես գնացել են արևմուտք, այլ շրջվել են արևելք՝ դեպի ասիական ամեր, այնուհետև հարավ՝ Եգիպտոս կամ աֆրիկյան ամեր, որտեղից էլ գնացել են արևմուտք, այդպիսով գրեթե ամբողջական պտույտ տալով ողջ Միջերկրականով (տես Քարտեզ 1): Ավանդապատումային նույն տարբերակներում վերաբնակների անցած երթուղիներում կարևոր կայան է համարվում Եգիպտոսը: Գերմանիայի վերաբնակների անցած երթուղիներում Տակիտոսը թեև նշում է միայն աֆրիկյան ամերը, բայց անմիջապես Եգիպտոսի հետ գերմանացիների նախնիների ունեցած երբեմնի առնչությունների մասին է վկայում Հռոմեացի հեղինակի համար առեղծվածային այն հանգամանքը, որ գերմանա-կան ցեղերից սվեբների գլխավոր աստվածներից մեկը Եգիպտական Իսիդան էր⁶:

Տակիտոսը թեև նախընտրել է գերմանացիներին բնիկ համարող տեսակետը, բայց դա անում է ոչ թե ինչ որ աղբյուրի վրա հիմնվելով, այլ ինչպես ընդգծում է, ուղղակի ինքն է հակված այդ տեսակետին⁷: Ըստ ամենայնի, նրա ժամանակ Հայտնի են եղել գերմանացիների ծագման բնիկությունը և եկվորությունը վարկածներ: Տակիտոսը թեև նախընտրել է առաջինը, սակայն հենց նրա հաղորդած տվյալները վկայում են նաև երկրորդ տարբերակի գոյությունը մասին: Նման վարկածի գոյությունն ուղղակիորեն հաստատում են բավարական ծագումնաբանական պատկերացումները, որոնցում գերմանացիները միանշանակ համարվում են եկվորներ: Ավելին, կարելի է ասել, որ հռոմեական պատմիչի և բավարական ավանդությունների ներկայացրած գերմանական ծագումնաբանության տարբերակները բխում են նույն նախամոտիվից, ինչն ակնհայտ է դրանցում տեղ գտած հետևյալ նույնացող դրվագներից:

Տակիտոսի համաձայն, Հերակլեսը պաշտվել է գերմանացիների կողմից, որին ռազմի աստված Մարսի հետ մեկտեղ կենդանիներ են զոհաբերել: Նրանք համոզված էին, որ այս աստվածացված հերոսը եղել է իրենց մոտ և ճակատամարտի պատրաստվելիս փառաբանել են նրան որպես արիությունը անգերազանցելի դյուցազունի⁸: Այսինքն, գերմանացիները Հերակլեսին պաշտել են որպես Մարսին հավասարազոր ռազմի աստծո: Գրեթե նույնն է ասում միջնադարյան հեղինակ Ավենտինը բավարացիների վերաբերյալ: Ուղղակի նրա տարբերակով «Ալման էրգլե» անվանաձևով Հայտնի Հերակլեսը ավելի անմիջականորեն է կապվում գերմանացիների հետ: Նա համարվում է բավարացիների նախնին ու ռազմի աստվածը, որի անունից է բխեցվում գերմանացիներին տրվող «պեման» էթնանունը⁹:

Նույն տեղում Տակիտոսը հայտնում է, որ գերմանացիները ճակատամարտի գնալիս, հակաակորդին սարսափեցնելու նպատակով, ուժգնաձայն ռազմերգեր էին երգում, ինչը կո-

⁵ Նեննիուս, 17: BL, 1954-1983, 9: Տակիտոս. Գերմանիա, 2(2): Նույն ցեղերին Hermiones, Ingaevones, Istaevones անվանատարբերակներով հիշատակում է նաև Պլինիոս Ավագը (IV, 99-100):

⁶ Տակիտոս. Գերմանիա, 2, 9:

⁷ Նույն տեղում, 2:

⁸ Նույն տեղում, 3, 9, 34:

⁹ Կ. Ֆրիցլեր, 1928, I, 3: Գ. Թոփակյան, 1987, էջ 932::

չել են «բարդիտուս»: Նույնն ուղղակի կրկնում է Ավենտինը բավարացիների վերաբերյալ, որի համաձայն, նույն ձևով ու նպատակով կատարվող ռազմերգերը կոչվել են «բարդիտուս»: Բավար տարեգիրը Տակիտոսի հաղորդումը լրացնում է հայտնելով, որ այդ երգերը նվիրված էին Հերակլեսին: Պարզ է նաև այն, որ նույն ռազմերգերն է հռոմեացի հեղինակը լատիներեն կոչում *barditus*, իսկ Ավենտինը՝ գերմաներեն *barrit*:

Ներկայացված ակնհայտ ընդհանրություններից հետևում է, որ հռոմեացի պատմիչի և բավարական միջնադարյան աղբյուրների ներկայացրած ծագումնաբանությունները եղել են գերմանական տարբեր ցեղերի մեջ վաղ ժամանակներից շրջանառող նույն ավանդույթյան տարբերակները: Դրանց միասնական բովանդակությամբ շատ ավելի ամբողջական է պատկերացվում գերմանացիների նախնիների անցած ուղին: Եթե բավարական ավանդույթյուններում որոշակի է միայն նախահայրենիքի հայաստանյան տեղակայությունը, ապա այստեղից Միջերկրականի ամեր, այնուհետև ծովային ուղիներով բավարա-գերմանացիների անցած երթուղին կարելի է պատկերացնել Տակիտոսի հաղորդումներից: Նույն գուգահեռը տեսնում ենք բրիտանական աղբյուրներում: Եթե Անգլո-սաքսոնյան աղբյուրներում որպես բրիտների նախահայրենիք է համարվում Հայաստանը, ապա այստեղից ծովային նույն ուղիներով նրանց անցած երթուղին պատկերացվում է պատմիչ Գալֆրիդուսից հայտնի ավանդույթյան տարբերակով: Այս և տարաբնույթ մյուս գուգահեռները ևս մեկ անգամ փաստում են, որ կելտա-գերմանական ծագումնաբանական պատկերացումները բխում են նույն նախամոտիվից, վերաբերում ընդհանուր նախապատմություն ունեցած ցեղակից ժողովուրդների ծագմանն ու վաղ տեղաշարժերին, ինչի վերաբերյալ ավելի լայն պատկերացում կարելի է կազմել ավանդապատմության բոլոր պատկերացումների համեմատական քննությամբ:

Նախորդ քննությունից հետևում է, որ կելտա-գերմանական ծագումնաբանական պատկերացումներն ունեն բավականին հին ծագում: Եթե դրանց տարբերակներից մեկը գրի է առնվել II դ. պատմիչի կողմից, նշանակում է, որ հայտնի են եղել շատ ավելի վաղ ժամանակներում: Այդ ծագումնաբանություններում ներկայացված, առաջավորասիական տարածաշրջանից Միջերկրական ծովով, այնուհետև Ատլանտյան օվկիանոսով դեպի Հյուսիսային Եվրոպա վաղնջական ժամանակներում ընթացած էթնիկ տեղաշարժերի գոյությունը, Տակիտոսից բացի, հաստատում են նրանից շատ ավելի վաղ գոյություն ունեցած աղբյուրները, ինչպես նաև հնագիտական հետազոտությունները, ինչի մասին կխոսվի ստորև:

Իռլանդացիների, անգլո-սաքսոնների ու բավարացիների ավանդապատմության նախապատմությունն առնչվում է Եգիպտոսից հրեաների փախուստի կամ Տրոյական պատերազմի (Ք.ա. XIII-XII դդ. միջև¹⁰) ժամանակների հետ, այսինքն ժամանակագրորեն կապակցվում ընդհանուր առմամբ Ք.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսում տեղադրվող իրադարձություններին: Բայց այս և մյուս տվյալները բավարար հիմք չեն տալիս հին և միջնադարյան պատմագրություն մուտք գործած կելտա-գերմանական ավանդապատմության պատկերացումներն առնչել հավաստի աղբյուրներից հայտնի որևէ պատմական իրադարձություն հետ: Այս հարցում առանձնահատուկ դեր ունեն սլավոնական նույնաբնույթ պատկերացումները, որոնց միջոցով հնարավոր է դառնում որոշ պատկերացում կազմել կելտա-գերմանական ներկայացված ավանդապատմությունների ծնունդ տված պատմական իրադարձությունների վերաբերյալ:

2. Սլավոնների ծագումնաբանությունն ըստ «Վելեսի գրքի»

Սլավոնական ծագումնաբանություններից իր ծավալով ու ամբողջականությամբ առանձնանում է նախաքրիստոնեական շրջանից ավանդված «Վելեսի գիրք»-ը: Փայտե տախտակների վրա գրված և XX դ. առաջին կեսին դրանցից արտագրված տեքստով պահպանված այս աղբյուրն իրենից հիմնականում ներկայացնում է սլավոնների վաղ միջնադարի պատմությունը վերաբերող երկ, որում ցրված, առանձին դրվագներով, ուշ շրջանի իրադարձություններին միահյուսված, անդրադարձ է կատարված նաև այս էթնիկ ճյուղի ծագումնաբանությանն ու նախնական պատմությանը: «Վելեսի գրքում» երևակվում է սլավոնների ծագումնաբանության երկու տարբերակ, որոնք թեև որոշ չափով միահյուսված են, բայց հիմնական դրվագներով ու ժամանակագրամբ էականորեն տարբերվում են միմյանցից: Դրանցից մեկի համաձայն, սլավոնների նախնիները Ռա-Վոլգա գետն անցնելով, Դոն, Դնեպր ու Կարպատներ են հասել արևելքից արևմուտք ձգվող ուղով¹¹: Մեր կար-

¹⁰ Լ. Ա. Գինդին, Ո. Ա. Ցիբուրսկի, 1996, IV, 2, էջ 134-140: Ա. Քոսյան, 1999, էջ 65-67:

¹¹ BK, 2005, 6a, 96:

ծիքով, այս պատկերացումները սլավոններին են փոխանցվել ավելի ուշ ժամանակներում, նրանց էթնոգենեզում մեծ ներդրում ունեցած սկյուլթներից:

Բուլորովին այլ է սլավոնների նախնիների երթուղին վելեսյան ծագումնաբանության մյուս՝ հիմնական տարբերակում: Դրանում «Յոթգետայք (СемьРієце, Седьміце рієкы, Седьмерецштя)» կոչվող սլավոնների նախահայրենիքը տեղադրվում է «բարձրաբերձ լեռների շրջանում (у горіяхъ велицьъ висоцхъ)» կամ լեռնային երկրամասում, որին տրվում է «Իր» կամ «Ար» անվանումը (Ir, o gore Irshтя, i Загъгря, земе Арстій): Այսեղից դուրս գալով, նրանք հայտնվել են Երկգետայք-Միջագետքում (ДвоєРієце), այնուհետև անցել և որոշ ժամանակ հանգրվանել են «Սիրիական հողում (земіє Сірштіє)»¹²:

Եթե առաջնորդվենք այս նկարագրությունում, ապա սլավոնների նախնիների ելակետը պետք է տեղադրենք Զագրոսի լեռնաշղթայի ու Հայկական լեռնաշխարհի սահմանակցություն գոտում, քանի որ դա է այն բարձր լեռնային շրջանը, որտեղից նրանք կարող էին հայտնվել հիշյալ տարածաշրջանին հարակից Միջագետքում, այնուհետև դրանից արևմուտք գտնվող Սիրիայում: Դա հաստատվում է ուղղակի հաղորդումներով, որոնցից մեկի համաձայն, նախահայրենիքից դուրս գալով, սլավոններն անցել են «Փարս» կոչվող երկրի մոտով (шедша мимо земе Фарсіѣстї): Ակնհայտ է, որ սա Իրանի Pārsa-Persia անվանաձևերի հին սլավոնական տարբերակն է: Հնարավոր է, որ հանձինս այդ երկրանվան, նկատի է առնված ոչ թե ողջ Իրանը, այլ միայն դրա հարավ-արևմուտքում գտնվող Պարսք նահանգը: Այս դեպքում սլավոնների նախահայրենիքի թեկնածությունն անցնում է Պարսքի ու Հայաստանի միջև գտնվող Մարաստանին: Նախահայրենիքը նույն տարածաշրջանին է առնչում նաև այն հաղորդումը, որ սլավոնների առաջին նախահայրերից Շչեկոն համարվում է «իրիացի (одо Іріан)»¹³:

Այսպիսով, վելեսյան ծագումնաբանությունում սլավոնների նախահայրենիքը տեղադրվում է Հայկական լեռնաշխարհի ու Իրանական բարձրավանդակի սահմանակցություն շրջանում կամ Մարաստանում, որտեղից նրանք անցել են Միջագետք, իսկ այստեղից գնացել դեպի արևմուտք՝ Սիրիա: Այնուհետև, առանց անցած հետագա երկար ու դժվարանց ճանապարհի տեղանունները նշելու, այս աղբյուրում խոսվում է արդեն Կարպատներ հասած սլավոնների մասին:

«Վելեսի գրքում» խոսվում է նաև Եգիպտոսում (Агіпътесте) հայտնված սլավոնների մասին¹⁴: Այս երկրի արքային հպատակված սլավոնները նրա ծառայությունն են զինվորադրում «իրենց երիտասարդներին»: Հետագայում, չգիտնալով ծանր պայմաններին, նրանք փախուստի են դիմում Եգիպտոսից և գնում դեպի Հյուսիս:

Հետագա հաղորդումները վերաբերում են արդեն Եվրոպայի տարածքով տեղաշարժվող սլավոններին: Կարպատներում սլավոնական երեք գլխավոր ցեղերը բաժանվել են և գնացել դեպի իրենց ապագա հայրենիքները: Չեսերի նախահայր Շչեկոն իր ցեղին առաջնորդել է դեպի արևմուտք, Խորիվը՝ խորվաթներին դեպի հարավ, իսկ Կիլը արևելասլավոններին դեպի արևելք¹⁵:

Ինչպես «Վելեսի գրքում» ընդգրկված ծագումնաբանական պատկերացումները, այնպես էլ ժամանակագրությունը՝ երկակի են: Հաղորդումներից մեկի համաձայն, սլավոնները Օրեյ (կամ Արեյ) նախահոր առաջնորդությամբ, նախահայրենիքից դուրս են եկել գոթական Հերմանարիխ թագավորից (IV դ.) 1300 տարի առաջ¹⁶, այսինքն՝ Ք.ա. X-IX դարերում: Մեկ այլ թվագրմամբ, Օրեյ նախահորից մինչև Կիլի իշխան Դիր (IX դ.), հաշվվում է 1500

¹² Նույն տեղում, 1, 15a, 31b, 38a: «Վելեսի գիրքը» սլավոնների անցած երթուղուն ամեն անգամ անդրադառնալիս, համեմատաբար մանրամասն ներկայացնում է միայն դրա որոշ հատվածը, մնացած ուղու վերաբերյալ տալով շատ աղոտ պատկերացում, կամ նշելով միայն դրա ելակետն ու վերջնահանգրվանը: Ամբողջական պատկերացում կազմվում է միայն սլավոնների անցած ուղիներին վերաբերող բոլոր հաղորդումների համադրմամբ:

¹³ Նույն տեղում, 5a:

¹⁴ Նույն տեղում, 6b, 6f: «Վելեսի գրքում» Եգիպտոսի տիրակալը կրում է «Նաբսուր» անունը, իսկ նրան սլավոնների հարկադիր հպատակությունը համեմատված է «Բաբելոնյան գերություն» հետ: Ակնհայտ է, որ այս դրվագը համադրված է Բաբելոնի արքա Նաբոգոդոնոսոր II-ի (Ք.ա VII-VI դդ.) կողմից հրեաներին գերություն մատնելու իրադարձություն հետ, ինչը կարող է լինել ուշ միջամտություն արգասիք:

¹⁵ Նույն տեղում, 73, 31b:

¹⁶ Նույն տեղում, 9a:

տարի¹⁷, ինչից հետևում է, որ այս դեպքում սլավոնների ելքը նախաՀայրենիքից համարվում է Ք.ա VI դարը: Այս անհամաձայնությունը պետք է պայմանավորել նրանով, որ «Վելեսի գրքում» համադրված ներկայացված են երկու ծագումնաբանական ավանդություններ, որոնցից հիմնականը սլավոնների սեփական, իսկ մյուսը՝ նրանց օտարներից փոխանցված պատկերացումներ են:

3. Սլավոնական ծագումնաբանական այլ պատկերացումներ

Վելեսյան ավանդության հիմնական տարբերակի հետ էական համաձայնություններ ունեն սլավոնական ծագումնաբանության ռուսական, չեխական, լեհական աղբյուրներից հայտնի տարբերակները: Դրանցից առավել բովանդակալիցը XVII դ. նովգորոդյան տարեգրություններում տեղ գտած ավանդությունն է, որի տարբերակներից մեկը հայտնի է «Ժամանակագրական պատմություն Սլովենի ու Ռուսի և Սլովենսկ քաղաքի մասին» վերնագրով: Ի տարբերություն «Վելեսի գրքի», քրիստոնեության շրջանում վերջնական տեսք ստացած ավանդության այս տարբերակը համաձայնեցված է Սուրբ գրքի ազգաբանություններ: Ըստ այս աղբյուրի, Ջրհեղեղից հետո սլավոնների առաջին նախահայրեր Սկուֆն ու Զարդանը (Մագուրիայան տարբերակում՝ «Կագարդան») առանձնանում են Հաբեթի սերունդներից և հարավային ինչ որ երկրների մոտով անցնելով, երկար տարիներ բնակություն են հաստատում Սև ծովի կողմերում: Վ. Տատիչչևից հայտնի տարբերակում սլավոնների նույն կայանը տեղադրվում է Սև ծովի հարավում, այսինքն՝ Փոքր Ասիայում: Բայց այն միաժամանակ կոչվում է «Մեծ Սկյուլթիա», ինչը, ստորև ներկայացված մեկ այլ ավանդության համաձայն, տեղադրվում է Մեոտիս (Ազովի) ծովի շրջանում: Արարչությունից 3099 տարի հետո (Ք.ա. 2409 թ., ըստ հռոմեական ժամանակագրության), այստեղ կայանած սլավոններից բաժանվում են ռուսների նախահայրեր Սլովենն ու Ռուսը և երկարամյա ու դժվարին ճանապարհ անցնելով, գնում և հաստատվում են Իլմեր լճի կողմերում (Նովգորոդի շրջան): Այստեղ ծավալվելով ու հզորանալով, ռուսները ետ են գնում միջերկրածովյան ավազան և հաղթական պատերազմներ մղում Եգիպտոսի դեմ, մեծ սարսափ տարածելով նաև «հելենական և բարբարոսական երկրներում (во еллинских и варварских странах)»¹⁸:

X-XI դդ. նովգորոդցի հոգևորական Հովակիմի հեղինակությամբ հայտնի է ևս մեկ ավանդություն, որը պահպանվել է Վ. Տատիչչևի շարադրմամբ¹⁹: Ավանդության այս տարբերակում, որպես սլավոնների նախահայրեր, հանդես են գալիս Սլովեն և Սկուֆ եղբայրները: Նրանք պատերազմներ մղելով, արևելքից գնում են արևմուտք և հայտնվում Դանուբ գետի, Թրակիայի և Իլլիրիայի շրջաններում, այսինքն՝ Բալկաններում: Սլովենն այստեղ է թողնում իր որդի Բաստաունին, իսկ ինքը գնում և հաստատվում է Նովգորոդում: Իսկ Սկուֆի վերաբերյալ հաղորդվում է, որ նա մնում է Պոնտոսի ու Մեոտիսի (Սև և Ազովի ծովեր) շրջանում՝ գտնվող «Մեծ Սկյուլթիայում», ինչից պետք է ենթադրել, որ դա արևելյան այն ելակետն է, որտեղից սլավոնները գնացել են դեպի արևմուտք:

Պետք է համաձայնել նովգորոդյան ավանդությունների ներկայացված տարբերակները նույն նախամոտիվից ծագեցնող Ս. Ալեքսեևի տեսակետի հետ²⁰: Երկու դեպքում էլ գլխավոր նախահայրերի շարքում տեսնում ենք Սլովեն և Սկուֆ նախահայրերին: Նույնանում են նաև սլավոնների ելման երկրամասերը: Դրանք տեղադրվում են Սև ծովի արևելքում կամ հարավում և երկու դեպքում էլ կոչվում «Մեծ Սկյուլթիա»: Նույնն է նաև դրանց վերջնահանգրվանը՝ Նովգորոդը: Դրանց միասնական բովանդակությամբ, սլավոնների ուղիները տարբեր հերթականությամբ անցնում են Փոքր Ասիայով, Բալկաններով, Եգիպտոսով և Միջերկրականի ավազանի այլ երկրամասերով («հելենական և բարբարոսական երկրներ»):

Սլավոնների ծագումնաբանության շատ ավելի սեղմ տարբերակներ տեսնում ենք Կիևյան Ռուսիայի պատմագրությունում, որից դրանք, ըստ պատմաբան Լ. Նիդերլեի, անցել են ավելի ուշ շրջանից ավանդված լեհական և չեխական պատմագրությանը: Այդ պատ-

¹⁷ Նույն տեղում, 5a, 6b:

¹⁸ ХРСРГС, 1977, էջ. 139-140: МЛ, 1968, էջ 11-12 (այս տարբերակին ոչ մեծ պարբերությամբ հավելված է այլ աղբյուրներից հայտնի, մոսկվացիների ծագման պատմությունը, որը բացակայում է «Սլովենի ու Ռուսի պատմությունում» և կապ չունի դրա հետ): Վ. Ն. Տատիչչև, 1962, 33(3), էջ 310-311:

¹⁹ Վ. Ն. Տատիչչև, 1962, 4, էջ 108:

²⁰ Տես. Ս. Վ. Ալեքսեև, 1995:

կերացումների համաձայն, սլավոնների նախնիները «Սենարի դաշտերից» ու Բաբելոնից անորոշ ուղիներով հասել են Դանուբի ափեր ու Կարպատներ, որտեղից տարածվել ու հաստատվել են իրենց հիմնական բնակություն շրջաններում²¹:

Միջերկրածովյան ավազան արշաված սլավոնների մասին պատմող նովգորոդյան ավանդույթյան առաջին տարբերակին զուգահեռվող պատկերացում տեսնում ենք նաև ռուսական ասքերում: Դրանցում բանահյուսական հայտնի հերոս Դոբրինյաի մղած մարտերի վայրերը տեղադրվում են նույն տարածաշրջանում՝ Սարացինյան լեռներում²², Քանանում կամ հունական ափերին²³: Այս պատկերացումները փաստում են, որ սլավոններին Միջերկրականի ավազանին առնչող նովգորոդյան ավանդույթյունը պատահական կամ հնարովի չի և կարող է լինել վաղնջական դեպքերի արձագանք, որոնք մնայուն տեղ են գրավել էպիկական հիշողություններում:

Նախահայրենիքը Հայկական լեռնաշխարհում կամ հարակից շրջաններում տեղադրող սլավոնական ծագումնաբանությունների հետ ընդհանուր եզրեր ունի նաև ռուսական էպոսը: Ընդ որում դրա այն դրվագները, որոնք ուղղակիորեն առնչվում են Հայաստանին և որոշ հատվածներում նույնանում Հայկական էպոսի հետ: Հատկապես ակնհայտ է այդ պատմաների հսկա-դյուցազուհուներ Փոքր Մհերի և Սվյատոգորի միջև առկա ընդհանրությունները: Տարբեր երկրներում դեգերող երկու հերոսներն էլ իրենց վախճանը գտնում են Հայաստանում: Կյանքի վերջում Մայր հողն այլևս չէր դիմանում նրանց ծանրությունը և Փոքր Մհերը փակվում է «Ագուավաքար» կոչվող ժայռի մեջ (Վան քաղաքի արվարձան), իսկ Սվյատոգորը Արարատի գագաթին գտնվող քարե կամ կաղնե դագաղում²⁴: Վերջինս մարդ է ուղարկում հոր մոտ, հայցելով ու նրանից ստանալով «Հավերժական ներում»²⁵: Նրա մեղքի էությունը կարելի ենթադրել հայկական էպոսով, ըստ որի, Փոքր Մհերը մեղանչել էր հոր դեմ կովելով, ինչի համար նրա կողմից դատապարտվել էր անժառանգություն ու հավերժական կյանքի:

Հայկական առասպելական մոտիվները ռուսական էպոս կարող էին մուտք գործել ուշ ժամանակներում, կամ, դրանցում տեղ գտած նմանվող դրվագները կարող էին բխել ընդհանրական մոտիվներից: Բայց դա չի կարելի ասել ռուսական էպոսի ավագ դյուցազուն Իլյա Մուրոմեցի անցած ուղու վերաբերյալ: Նա հրաժեշտ տալով Արարատի վրա փակված Սվյատոգորին, գնում է դեպի Ռուսիա և հասնում Կիև: Սա մի դրվագ է, որը զուգահեռվում է նախահայրենիքը Հայաստանում կամ հարակից երկրամասերում տեղադրող թե՛ սլավոնական, թե՛ կելտա-գերմանական պատկերացումներին, հատկապես Արարատը որպես նախահայրենիքում գտնվող լեռ նշող բավարական միջնադարյան ասքերին:

Նախահայրենիքի տեղադրություն հարցում բավարական ասքերի հետ ընդհանուր եզրեր ունի նաև «Վելեսի գիրքը», որի համաձայն, ինչպես ասվեց, սլավոնների նախնիների բնակության ամենահավանական երկրամասը գտնվել է Հայաստանի հարավ-արևելյան՝ Իրանին հարակից շրջաններում: Այս պատկերացումը համաձայնում է X դ. հեղինակ Տագերնգեի այն հաղորդմանը, ըստ որի, բավարացիների նախահայրենիքը գտնվել է Հայաստանի ծայր արևելքում²⁶: Սա ևս մեկ փաստարկ է մեր այն ենթադրությունների, որ սլավոնական և կելտա-գերմանական ծագումնաբանությունները բխում են երբեմնի ընդհանրական պատկերացումներից:

Սվյատոգորին նվիրված ասքում Արարատից Կիև Իլյաի անցած ճանապարհի մանրամասները չեն հաղորդվում, բայց պետք է ենթադրել, որ այն պատկերացվել է այնպես, ինչպես է իրենց նախահայրենիքն ու վերջնահանգրվանը նույն կամ հարակից երկրամասերում տեղադրող սլավոնական և կելտա-գերմանական ծագումնաբանություններում: Հանձինս այդ ասքի, մենք ունենում ենք ևս մեկ, այս դեպքում էպիկական բնույթի աղբյուր, որում

²¹ ЛА, 1962, смб 5: Л. Նիդերլե, 1956, I, 1, էջ. 20: Սլավոնների ծագումնաբանական այլ տվյալների վերաբերյալ տես. Վ. Ն. Տատիչև, 1962, 33(1), էջ. 310:

²² «Սարացիններ» կոչել են արաբներին, որոնց բնակության շրջանը վաղ միջնադարում Արաբական թերակղզուց տարածվում էր Մինա թերակղզի ու Պաղեստին (Պրոկոպիոս, I (1), 19): Քաղաքական գործնթացներում նրանք առավել աչքի ընկնող էին Միջերկրական ծովին հարող շրջանում, որը և կարող էր նկատի առնվել հանձինս սլավոնների նախնական պատկերացումներում տեղ գտած «Սարացինյան (Сорочинские)» լեռների:

²³ Бл, 1958, Добрыня и змей, I, II вариант, с. 36-56; Добрыня и Настасья, с. 57-59:

²⁴ Бл, 1958, Святогор и тяга земная; Святогор примеряет гроб; Святогор. С. 22-33: Սասունցի Դավիթ, III, 2(3), IV, 2(4), էջ 384, 413-415:

²⁵ Бл, 1986, Святогор и Илья Муромец, II вариант, с. 44:

²⁶ Ч. Фригелер, 1928, I, 3:

պահպանվել է նույնացող երթուղով սլավոնների նախնիների անցնելու վերաբերյալ հիշողություն: Ընդ որում, եթե վելեսյան և նովգորոդյան ծագումնաբանություններում այդ ուղու ելակետի նույնությունը Հայաստանի հետ մենք պարզում ենք միայն որոշ վերլուծություններ, ապա ռուսական էպոսում այն ուղղակի համարվում է դրան համարժեք Արարատը:

Առկա փաստերի հետ անհամատեղելի է այն տեսակետը, ըստ որի, սլավոնները նախահայրենիքի կամ հեռավոր երկրամասից գալու վերաբերյալ հիշողություններ չեն պահպանել²⁷: Ընդհակառակը, նրանք պահպանել են ծագումնաբանական մի շարք պատկերացումներ, որոնց համաձայն, սլավոնների նախնիները եվրոպական հիմնական բնակություն չըջաններ են գնացել Միջագետքի, Փոքր Ասիայի, Բալկանների, Եգիպտոսի, Հունաստանի վրայով ձգվող ուղիներով: Այդ պատկերացումները տարբերվում են նախահայրենիքի տեղակայության հարցում: Բայց դա էական անհամաձայնություն չի կարելի համարել, քանի որ այն տեղադրվում է հարակից երկրամասերում, «Վելեսի գրքում» ու ռուսական էպոսում՝ Արարատ-Ձագրոս շրջանում, նովգորոդյան ավանդություններում՝ Ազովյան Սկյութիայում կամ Սև ծովի հարավում, իսկ պատմագրական աղբյուրներում՝ Սենաար-Միջագետքում:

Ակնհայտ է, որ նախահայրենիքի տեղադրության վերջին մոտեցումը Հին կտակարանին հարմարեցնելու հետևանք է: Նովգորոդյան ավանդություններն ավելի մոտ են իուլանդական ծագումնաբանությանը: Երկու դեպքում էլ նախահայրենիքը կոչվում է «Սկյութիա» և տեղադրվում Մեոտիս-Ազովի ծովի շրջանում: Այստեղից իուլանդացիների նախնիների ուղու առաջին կեսը տարբեր հերթականություններով անցնում է սլավոնների անցած գրեթե նույն ուղիներով՝ Փոքր Ասիայով (Կապադովկիա), Բալկաններով (Թրակիա, Դակիա) ու Եգիպտոսով:

Ինչ վերաբերում է սլավոնների ելակետը Հայկական լեռնաշխարհում կամ Արարատ լեռան շրջանում տեղադրմանը, ապա դրանք նույնանում են հատկապես նախահայրենիքը Հայաստանում տեղադրող բավարական և անգլո-սաքսոնյան պատկերացումներին: Պետք է ենթադրել, որ կելտա-գերմանացիների ու սլավոնների նախնական, դեռևս ընդհանրական պատկերացումներում, որպես նախահայրենիք նշված է եղել միայն Հայաստանը, ինչպես տեսնում ենք անգլո-սաքսոնյան և բավարական աղբյուրներում: Քրիստոնեությունից շրջանում ձևավորված որոշ տարբերակներում, Հայաստանին զուգահեռ ընդգծվել է նախահայրենիքի առնչությունը քրիստոնեական պատկերացումներում կարևոր տեղ գրավող Նոյան տապանի հանգրվանելու վայրի՝ Արարատ լեռան հետ: Ավանդության նման տարբերակի գոյությունն են հաստատում բավարական որոշ ասքեր: Հետագայում որոշ տարբերակներում, ինչպիսի օրինակ են Սվյատոգորին նվիրված ռուսական պատումները, բացավել է «Հայաստան» երկրանունը բայց պահպանվել դրա համարժեք «Արարատ» անվանումը:

Ակնհայտ է, որ սլավոնական ծագումնաբանություններն ընդհանուր ուրվագծերով զուգահեռվում են կելտա-գերմանական նմանատիպ պատկերացումներին: Դրանք նույնանում են հատկապես նախահայրենիքի տեղակայության, այդտեղից Եվրոպա տանող ուղիների վերաբերյալ պատկերացումներում, ինչպես նաև այնպիսի մանրամասներում, որոնց առկայությունը կարող էր պայմանավորված լինել ընդհանուր նախամոտիվի գոյության պարագայով: Դա կարող էր լինել Ք.ա. II հազարամյակի երկրորդ կեսին, երբ, ինչպես ասվեց՝ սլավոնների, կելտերի և գերմանացիների նախնիները ընդգրկված են եղել նույն էթնո-լեզվամշակույթային ընդհանրությունում:

Եգիպտոսից Ռուսիայի հյուսիս գնալու ուղու մանրամասերը սլավոնների ավանդապատումային հիշողություններում ամբողջությամբ չեն պահպանվել: Բայց պետք է ենթադրել, որ այն պատկերացվել է Միջերկրականի ու Ատլանտիկայի ծովային ուղիներով, այսինքն այնպես, ինչպես ներկայացված է սլավոնական ավանդությունների հետ էական համաձայնություններ ունեցող կելտա-գերմանական ծագումնաբանություններում: Այդ համաձայնությունն ակնհայտ է հատկապես եվրոպական ափերից դեպի արևելք՝ Փոքր Ասիա, այնուհետև հարավ՝ Եգիպտոս ու Աֆրիկա ձգվող, կելտա-գերմանացիների նախնիների անցած ուղու հետ համեմատությունից: Նման յուրահատուկ, շրջանաձև երթուղի նշմարվում է նաև սլավոնական պատկերացումներում, հանձինս եվրոպական ափերից «հեղեղական և բարբարոսական երկրներ» ու Եգիպտոս կատարած սլավոնների արշավի: Ինչ վերաբերում է այս նույն երթի սկզբնական՝ Նովգորոդից Միջերկրական ձգվող հատվածին, ապա այն կարող է լինել Հյուսիսային ու Բալթիկ ծովերի ափերից դեպի Բալկաններ սլավոնների տարածվելու վերաբերյալ ավելի ուշ շրջանից ավանդված ավանդապատումային հիշողություն: Այն միաժամանակ ևս մեկ փաստարկ է մեր այն ենթադրության օգտին, որ սլավոնների նախնիները հյուսիսից են թափանցել ու տարածվել Եվրոպայում:

²⁷ Օ. Ն. Տրոբաչև, 1982:

Այսպիսով՝ սլավոնական ավանդապատումային պատկերացումների և կելտա-գերմանական քույր ծագումնաբանությունների համադրմամբ պատկերացվում է սլավոնների ավանդապատումային նախնիների անցած հետևյալ ուղին: Հայկական լեռնաշխարհի հարավից սկիզբ առնելով, այն անցնում է Միջագետքի միջով, որտեղից ձգվում է Սիրիա ու Պաղեստին: Այստեղից Եգիպտոս նրանց անցած ուղին պատկերացվել է երկու ճանապարհներով: Մեկը սիրիական ափերով գնացել է դեպի հարավ, իսկ մյուսը՝ Հյուսիս և Փոքր Ասիայի միջով ու Բալկանների հարավ-արևելքով դուրս եկել է գեյան ծով: Ծովային ուղին, ինչպես կելտա-գերմանական ներկայացված պատկերացումներում՝ Փոքր Ասիայի ու Սիրիայի ափերով շրջան կատարելով՝ գնացել է Եգիպտոս, իսկ այստեղից ողջ Միջերկրականի միջով ձգվելով՝ դուրս եկել Ատլանտյան օվկիանոս: Այնուհետև Հյուսիսային ու Բալթիկ ծովերով անցնելով՝ այն Եվրոպա է մտել Հյուսիսից և հասել Կարպատներ ու Բալկաններ (տես Քարտեզ 1)²⁸:

II. Եվրոպական ծագումնաբանական պատկերացումների պատմական արմատները

Կելտա-գերմանական և սլավոնական աղբյուրներում խոսվում է առաջավորասիական արեալից դեպի արևմուտք գնացած և Եվրոպայի մեծ մասը բնակեցրած ժողովուրդների կամ նրանց նախնիների լայնածավալ և գանգվածային տեղաշարժերի մասին: Եթե դա որևէ չափով համապատասխանում է պատմական իրողությունները, ապա ինչ որ կերպ պետք է արտահայտված լինի պատմագրական աղբյուրներում, լեզվաբանական, դիցաբանական, հնագիտական և այլ կարգի տվյալներում, ինչը և կփորձենք պարզել ստորև:

1. Պատմական աղբյուրներ

Ա. Հին մերձավորարևելյան աղբյուրներ

Ծագումնաբանական ներկայացված պատկերացումներում կելտա-գերմանացիների ու սլավոնների նախնիների ելակետը տեղադրվում է Փոքր Ասիայից Հայաստան և Զագրոսյան լեռներ ձգվող տարածաշրջանի որևէ երկրամասում կամ Ազովի ծովի շրջանում, որտեղից նրանց ուղիներն անցնում են Միջագետքի, Փոքր Ասիա ու Եգիպտոսի տարածքներով (տես Քարտեզ 1): Ավանդապատումային ժամանակագրությունը, ինչին անդրադարձանք վերևում, այս տեղաշարժերը տեղադրում է Ք.ա. III-I հազարամյակներում: Բացառությամբ Ազովից սկիզբ առնող ուղու, Հյուսիսեվրոպացիների ավանդապատումային նախնիների անցած առաջավորասիական ուղիներին համապատասխանող էթնիկ տեղաշարժեր տեսնում

²⁸ Կելտա-գերմանական ավանդությունների հետ ունեցած ակնհայտ զուգահեռների առկայությունը պարագայում, սլավոնական ծագումնաբանությունները գեղծարարություն համարող տեսակետները (Վ. Ն. Տատիչև, 1962, 33(3), էջ. 311: Օ. Վ. Տվորոգով, 1988: Ս. Վ. Ալեքսեև, 1995, էջ 3) դառնում են շատ վիճարկելի: Մասնավորապես «Վելեսի գրքի» վերաբերյալ անհրաժեշտ է ասել, որ եթե դրա գոյությունն ընդհանրապես բացառենք, ապա այս աղբյուրից հայտնի հիմնական պատկերացումներն ընդհանուր առմամբ արտահայտված ենք տեսնում այլ, ինչպես սլավոնական, այնպես էլ կելտա-գերմանական ավանդություններում: «Վելեսի գիրքը» վերծանվում ու մեկնաբանելի է դառնում միայն նույն նախամոտիվից ծագած ավանդապատումային այլ պատկերացումների հետ համեմատական քննությամբ: Դա մեզ հանգեցրել է այն կարծիքին, որ այս աղբյուրը խմբագրած-հրատարակած անձանց ձեռքին եղել են տարբեր ժամանակներում գրված, գուցե միջնադարյան ինչ-որ հեղինակի կողմից ի մի բերված պատմա-ավանդապատումային պատկերացումներ, որոնք նրանք փորձել են ներկայացնել որպես սլավոնական ամբողջական ծագումնաբանական ավանդություն: Այս նպատակադրումով խմբագրողներն ըստ ամենայնի դիմել են գեղծարարության, սեփական, գուցե ընդարձակ միջամտություններով փորձելով տրամաբանորեն միմյանց կապակցել տարբեր պատմությունները: Նրանք հավանաբար միջամտել են նաև որոշ, ցանկալի շեշտադրումներ անելու, իսկ անցանկալի հատվածները կրճատելու նպատակով, ինչը կոծկելու համար բնագրերը թաքցրել կամ ոչնչացրել են: Բայց համեմատական քննությունը մեզ հանգեցրեց այն հետևություններ, որ «Վելեսի գրքի» կամ դրանում հավաքագրված նյութերի բուն բովանդակությունները էական փոփոխություններ չեն ենթարկվել: Ըստ ամենայնի, խմբագրողներն աշխատել են միջամտել հնարավորինս քիչ և հիմնականում պահպանել են «Վելեսի գրքի» բնագրային բովանդակությունը: Ամեն դեպքում մենք գուշակություններ ենք վերաբերվել այս աղբյուրի հետ և դրա բովանդակությունից առանձնացրել ու հիմնականում հենվել ենք այլ աղբյուրներում իրենց զուգահեռներն ունեցող հաղորդումների ու տվյալների վրա:

ենք հին մերձավորարևելյան ժամանակագրական աղբյուրներում: Դրանց համաձայն, Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանական բարձրավանդակի սահմանակցության շրջաններից Միջագետք, Բաբելոն և Եփրատից արևմուտք ընկած երկրամասեր են շարժվել և III հազարամյակի վերջերին այդ տարածքներին տիրացել կուտինները, իսկ հաջորդ հազարամյակի առաջին կեսին կասիթներն ու հուրրի-միտանացիները: Միջագետքում տարածված հուրրի-հնդարիական հոսանքներից են համարվում նաև Ք.ա. XVII-XVI դդ. Սիրիա-Պաղեստինի կողմից Եգիպտոս խուժած և այն գրաված հիքսոսները²⁹ (տես Քարտեզ 2):

Իհարկե, այս համաձայնությունը բավարար չի, որպեսզի միջնադարյան ավանդապատումային պատկերացումները համարենք վաղ ժամանակագրական աղբյուրներում արձանագրված իրադարձությունների արձագանք: Դրանում համոզվելու համար անհրաժեշտ է վերանայել և խորը քննություն ենթարկել այս խնդրին առնչվող, հսկայական ծավալ ունեցող տարբերակի (պատմագրական աղբյուրներ, հնագիտություն, լեզվաբանություն, դիցաբանություն, բանահյուսություն և այլն) բոլոր նյութերը, ինչը դուրս է մեր ներկա խնդրից: Ստորև մենք առավել հանգամանալից կանդրադառնանք Միջերկրականի ավազանի վաղ շրջանի պատմական իրադարձություններին, որոնց հետ կելտա-գերմանական և սլավոնական ավանդապատումային պատկերացումներն ունեն առավել ակնհայտ զուգահեռներ:

Միջերկրականի ավազանի վաղ իրադարձություններում նշանակալից դերակատարություն են ունեցել ծովի ժողովուրդները, որոնց վերաբերյալ առաջին տեղեկությունները հայտնի են Ք.ա. XIV դ. եգիպտական վավերագրերից: Մի շարք ցեղեր ներկայացնող այս ժողովուրդների որոշ հատվածը որպես վարձկաններ, ծառայում էր միմյանց դեմ պատերազմող Եգիպտոսի ու լիբիացիների բանակներում: Արտաքին տեսքի, հանդերձանքի ու սպառազինության նմանությունը, ինչը կարելի է տեսնել եգիպտական պատկերներում (տես Նկար Մ1,2,3,4), ենթադրել են տալիս, որ ծովի ժողովուրդները եղել են ազգակից ցեղեր: Ռամզես III-ի (Ք.ա. XII դ. առաջին կես) օրոք, նրանց հիմնական մասը միասնական, հզոր բանակ կազմած, կործանիչ հարվածներ հասցնելով Խեթական պետությանը ու Սիրիա-Պաղեստինի շրջանի երկրներին, ծովով և ցամաքով հարձակվել են Եգիպտոսի վրա: Բայց այստեղ ծովի ժողովուրդները պարտություն կրելով, հեռացել են անհայտ ուղղությամբ կամ մասամբ բնակվել տարածաշրջանում, մասնավորապես Պաղեստինում, շարունակելով որպես վարձկաններ ծառայել փարավոնին³⁰:

Ծովի ժողովուրդների ցեղանուններին (Pw-r'-s'-t, Š'-r'-d-n, Rw-kw, T'-k-k'-r', D'-y-n-yw-n', 'k'-y-w'-š', Š-k-rw-š, T-y-w-r'-š' և այլն) համապատասխանող տեղանուններից ենթադրվում է, որ նրանք բնակվել են Միջերկրականի ափամերձ շրջաններում ու կղզիներում (Պաղեստին, Կիպրոս, Կիլիկիա, Լիկիա, Լիդիա, Սարդես, Կրետե, Աքքայա-Բալկաններ, Սիցիլիա, Սարդինիա, Հտրուրիա)³¹: Այս արեալից կամ դրան մոտ երկրամասերից է ենթադրվում ծովի ժողովուրդների ծագումը, կամ նրանք դիտվում են տարէթնիկ հունա-իլիրո-լուվիա-հուրրիական «կոնգլոմերատ»³²:

Առեղծվածային ծագում ու վախճան ունեցող ծովի ժողովուրդներին վերաբերող տեղեկություններն ու տվյալները մի շարք զուգահեռներ ունեն հատկապես սլավոններին վերաբերող տարբեր տվյալների, այդ թվում ավանդապատումային պատկերացումների հետ: Դա նախ վերաբերում է «Վելեսի գրքի» այն հաղորդմանը, ըստ որի, սլավոնները, ինչպես ծովի ժողովուրդները՝ Եգիպտոսում են հայտնվում Սիրիայի կողմից: Նրանք իրենց երիտասարդներին զինվորագրում են Եգիպտոսի տիրակալին, ինչը նույնպես նույնանում է որպես վարձկաններ փարավոնին ծառայող ծովի ժողովուրդների գործունեությունը³³:

²⁹ Գ. Վիլհելմ, 1989, էջ. 7-42: Ի. Մ. Դյակոնով, 1956, I, 2-6, էջ. 98-129: Ա. Օպենհեյմ, 1990, I, էջ. 49-51: Ա. Վետիսյան, 1984: Նույնի՝ 2002, I, 1-3, էջ. 11-26: Ռ. Մ. Էնգերթ, 1939, V-VI, էջ. 35-50:

³⁰ B/ARE, III, IV: ANET, 1969. *The Asiatic Campaigning of Ramses II*, p. 255; *From the Lists Ramses III*, p. 262; *The War Against the Peoples of the sea*, pp. 262-263; *The journey of Wen-Amón to Phoenicia*, p. 26:

³¹ B/ARE, III, p. 136, footn. c, e; IV, 59, footn. d (p. 34): ANET, 1969. *The Asiatic Campaigning of Ramses III*, p. 255, footn. 12; *From the Lists Ramses III*, p. 262, footn. 18; *The War Against the Peoples of the sea*, pp. 262-263, footn. 3: Ա. Ի. Նեմիրովսկի, 1983, I, էջ. 30-42: Վ. Յ. Յայլենկո, 1990, II, 1, էջ. 123-127: Լ. Ա. Գինդին, Ռ. Ա. Յիբուրսկի, 1996, IV, 3, էջ. 141-148:

³² Վ. Յ. Յայլենկո, 1990, II, 1, էջ. 132:

³³ BK, 2005, 6B, 6P: B/ARE, III, 50, IV, 72, 117, 403: ANET, 1969. *The Asiatic Campaigning of Ramses II*, p. 255, footn. 2:

Նմանվում են նաև Եգիպտոսի վրա հարձակված ժողովուրդների և սլավոնների ավանդապատումային նախնիների տեղաշարժերի առանձնահատկությունները: Եգիպտական վավերագրերի ու պատկերների համաձայն, ծովի ժողովուրդների գինված խմբերը տեղաշարժվել են ընտանիքներով, կանանց և երեխաներին եզնասայլերում տեղավորած³⁴ (տես նկար ԾՔ): «Վելեսի գրքում» նման պատկեր ենք տեսնում սլավոնների տեղաշարժերի դեպքում, ինչը նկարագրվում է հետևյալ կերպ. «... ընթանում են երիտասարդների ջոկատները, առանհատը, կովերը, եզնասայլերը և ոչխարները ... գնում էին նաև երեխաները, և տարիքավորները, և մայրերը, և կանայք ... (ъде дружины, младенчи, скоти, крави, повензы быши...а овци...тъщашети дъцки, староц(i) i матере, жени ...)»³⁵:

Նույն աղբյուրի համաձայն, չդիմանալով հալածանքներին ու ծանր ծառայությունները, սլավոններն ի վերջո փախչում են Եգիպտոսից: «Սլովենի ու Ռուսի ապքում» ներկայացվում է Միջերկրականի արևելյան ափերը գրոհած ծովի ժողովուրդների գործունեությունը զուգահեռվող ևս մեկ իրավիճակ՝ սլավոնները հարձակվել, շատ քաջագործություններ են կատարել և մեծ սարսափ տարածել այնտեղ («եգիպտական երկրներ ..., հելենական և բարբարոսական երկրներում (Египетския страны ..., во еллинских и варварских странах)»):

Այսպիսով, սլավոնների ավանդապատումներում տեսնում ենք երկու տարբեր իրավիճակ, մի դեպքում նրանք Եգիպտոսի տիրակալին ծառայող վարձկաններ են, իսկ մյուս դեպքում՝ Եգիպտոսն ու արևելյան Միջերկրականի մյուս երկրները գրոհած ասպատակիչներ: Եգիպտական վավերագրերում նմանատիպ իրավիճակներում ենք տեսնում ծովի ժողովուրդներին:

Ծովի ժողովուրդներին և սլավոնների ավանդապատումային նախնիներին առնչվող տվյալներում կարելի է տեսնել ևս մեկ համապատասխանություն: «Վելեսի գրքի» համաձայն, սլավոնները Եգիպտոսից փախուստի են դիմում այն ժամանակ, երբ տեղի է ունենում «մեծ երկրաշարժ և երկրապտույտ (велка трясева а земевртенъ)»: Համատարած սարսափ ու իրարանցում առաջացրած աղետ տեղի է ունեցել նաև այն ժամանակ, երբ սլավոնների նախնիները դեռևս գտնվում էին իրենց բարձրլեռնային նախահայրենիքում: Մի օր նրանք զարթնել են «ահավոր ամպրոպից ու երկրաշարժից (велицьм громом а земле дръжаниемъ), սարսափած ձիերի խրխնջոցից և տեսել իրենց տներն ավերված ու հսկայական փոսերի մեջ անհետացած: Հենց այս աղետից, որին հետևել է «մեծ ժանտախտ ու սով (мор а глд велик)»³⁶, փրկվելու համար են մինչ այդ հողագործությունը ու անասնապահությունը զբաղվող սլավոնները լքել նախահայրենիքը և Ֆարո-Պարոսի մոտով անցնելով, գնացել «ուր աչքներն է կտրել»³⁷:

Այսպիսով, «Վելեսի գրքում» խոսվում է Եգիպտոսում և առաջավորասիական տարածաշրջանում սովի, համաճարակի և բնակչության մասսայական տեղաշարժերի հանգեցրած խոշոր աղետների մասին: Դրանցից առաջինի ժամանակ սլավոնների նախնիները լքել են Յոթգետայք-նախահայրենիքը, իսկ երկրորդի ժամանակ՝ Եգիպտոսը:

Խոշոր աղետների վերաբերյալ «Վելեսի գրքի» հաղորդումները, թե՛ ժամանակաշրջանով, թե՛ աշխարհագրությամբ, համադրվում են պատմագրական տվյալներին, հնագիտական և հնակլիմայական հետազոտություններին: Դրանք հանգեցրել են այն հետևությունները, որ Ք.ա. XIII-XII դդ. Եգիպտոսում և ընդհանրապես ողջ մերձավորարևելյան տարածաշրջանում տեղի է ունեցել երաշտի, քաղաքական վայրիվերումների և բնակչության լայնածավալ տեղաշարժերի հանգեցրած բնակլիմայական տևական աղետ, ինչով և պայմանավորվում են նաև ծովի ժողովուրդների տեղաշարժերը³⁸:

Ծովի ժողովուրդներին ու սլավոնների ավանդապատումային նախնիներին վերաբերող տվյալներն ունեն ավելի անմիջական ընդհանրություններ: Ծագումնաբանական պատկերացումներում նախահայրերն ընդհանրապես մարմնավորում են էթնիկ միավորներ, իսկ նրանց որդիները, թոռներն ու մյուս սերունդները՝ տվյալ ազգին պատկանող ցեղերը: Սակնհայտ է և շատ անգամ ուղղակի արտահայտված է հին և միջնադարյան աղբյուրների ազգաբանություններում, հատկապես Աստվածաշնչում, ինչում մենք համոզվել ենք նաև

³⁴ B/ARE, III, 579, IV, 73: ANET, 1969. *The War Against the Peoples of the sea*, p. 263, footn. 8:

³⁵ BK, 2005, 4r:

³⁶ «Վելեսի գրքի» թարգմանիչ Ն. Ստալիտինը բնագրի ГЛАД բառը մի դեպքում թարգմանել է ГОЛОД «սով» (6a): Մեր կարծիքով նույն իմաստն ունի բնագրի այս հատվածի ГЛА դարձվածքը, որը նա թողել է առանց թարգմանություն:

³⁷ BK, 2005, 6r, 38a:

³⁸ Ա. Քոսյան, 1999, էջ 90-92, 116-117:

Հայոց ծագումնաբանության քննությամբ³⁹: Նույնը տեսնում ենք «Սլովենի ու Ռուսի աաքում»: Դրա համաձայն, ինչպես ասվեց, Հաբեթի սերունդներից բաժանված և Սև ծովի հարավում հաստատված սլավոնների նախահայրերն ունեին «Ջարդան» և «Սկոլֆ» անունները: Ակնհայտ է, որ Սկոլֆը մարմնավորում է սկյութներին, իսկ նրա անունը, դա նույն «սկյութ» ցեղանունն է: Նույն մոտեցմամբ ցեղ պետք է համարել նաև Սկոլֆի եղբորը, իսկ ցեղանունն՝ նրա «Ջարդան» անվանումը: Սլավոնների համար այս ցեղանվան հարազատությունն են հաստատում բալթո-սլավոնական հետևյալ տեղանուն-ցեղանունները. Sarden, Sardeneike, Sardoku, Sarde, Zarte⁴⁰: Սլավոնների նախահոր անունն ու հիշյալ տեղանունները հատկանշական են նրանով, որ նույնանում են ծովի ժողովուրդների շարքում ամենից հաճախ հոլովովոլ ՝ Š'-r'-d-n (ընթերցվում է «Շարդան-Շերդեն») ցեղանվանը:

Ցեղ և ցեղանուն պետք է տեսնել նաև Հանձինս «Սլովենի ու Ռուսի աաքում» հիշվող Ռուս նախահոր դստեր և նրա «Պոլիստա» անվան, ինչն իր հերթին նույնանում է ծովի ժողովուրդների մեկ այլ առաջնային, Pw-r'-s'-t (ընթերցվում է «Պեկեսեթ») կոչվող ցեղանվանը:

Հանձինս Š'-r'-d-n և Pw-r'-s'-t ցեղանուններին նույնացող «Ջարդան» և «Պոլիստա» ցեղ-նախնիների անվանումների, մենք գործ ունենք ծովի ժողովուրդներին ու սլավոններին միմյանց զուգահեռող առավել համոզիչ փաստարկի հետ: Նման անվանումները հաճախ են հանդիպում հատկապես Բալկաններում (Σαρδῆνοι, Σάρδος, Σερδοιοι, Sardus, Serdica, Shurda, zarta, Palaistē, Palaistine, Palaistinos)⁴¹: Ենթադրվում է, որ դրանք ավանդվել են այս երկրամասին առնչված ծովի ժողովուրդներից: Նույնը ենթադրվում է Փոքր Ասիայի արևմուտքում գտնվող «Սարդես» և Ապենիններից արևմուտք գտնվող կղզու «Սարդինիա» անվանումների ծագման վերաբերյալ: Ծագումնաբանական ներկայացված պատկերացումների համաձայն, նույն տարածաշրջաններին սերտորեն առնչվել են նաև սլավոնների նախնիները:

Ծովի ժողովուրդների ցեղանուններին նույնացող էթնո-տեղանունների աշխարհագրությունը շատ ավելի լայն է և բոլորովին չի սահմանափակվում նրանց առնչությունների հիմնական արեալ համարվող Միջերկրականի ավազանում: Š'-r'-d-n ցեղանվանը նույնացող անվանումներն, ինչպես նշեցինք, տարածված են նաև բալթերի ու սլավոնների ներկա բնակության սահմաններում: Դրան նման անվանումներ տեսնում ենք նաև Ուրմիա լճի հարավում հնում գոյատևած Մանա երկրի տեղագրությունում: IX-VIII դդ. ասորեստանյան արձանագրություններում այս երկրի մայրաքաղաքը կոչվում է «Իվիրտա», գլխավոր ամրոցը՝ «Ջիրդիակկա-Սիրդիակկա», մեկ այլ քաղաք՝ «Շուրդիրա»⁴²: zirt, zird/sird, šurd հիմքերով կազմված այս տեղանունները նույնպես համարվում են sard(es), š'-r'-d(-n), Σαρδῆνοι, serd(ika), sard(inia) և նման հիմքերով կազմված թվարկված ցեղանուն-տեղանունների հետ: Եթե այս անվանումներով ուրվազծված առանցքը միայն մասնակիորեն է զուգահեռվում ծովի ժողովուրդների առնչությունների արեալին, ապա գրեթե ամբողջությամբ տեղավորվում է սլավոնների ավանդապատումային նախնիների անցած ուղիների շրջագծում:

Բ. Հունա-հռոմեական աղբյուրներ, հնագիտական, մարդաբանական և այլ տվյալներ

Ստորև մենք նախ կանդրադառնանք հունա-հռոմեական աղբյուրներից Հայտնի այն էթնիկ տեղաշարժերին, որոնց վերաբերյալ հաղորդումներն անմիջական համապատասխանություններ ունեն կելտա-գերմանացիների ու սլավոնների տեղաշարժերին վերաբերող ավանդապատումային պատկերացումների հետ: Երկու դեպքում էլ խոսվում է յուրահատուկ, տարբեր աշխարհամասեր հատած և գրեթե նույն երթուղիներով ընթացած երկարաձիգ տեղաշարժերի մասին, որոնց մասնակիցները մեծամասամբ համարվում են Հերակլեսի սերունդներ կամ գիևակիցներ և առնչվում Տրոյական պատերազմին մոտ ընկած ժամանակներին: Ավելին, բացահայտվում է, որ հանձինս այդ տեղաշարժերի առավել աչքի ընկնող

³⁹ Մ. Ս. Օհանյան, 2002, էջ 221-249:

⁴⁰ Վ. Ն. Տոպորով, 1977թ, էջ 93:

⁴¹ Լ. Ա. Գինդլին, Ո. Ա. Յիբուրսկի, 1996, IV, 3, էջ 143, 146: Վ. Ն. Տոպորով, 1977թ, էջ 93: Վ. Յ. Յայլենկո, 1990, II, 1, էջ 126:

⁴² АВИИУ, 34, прим. 1, 46 (52, 75), 49 (6, 51, 74), 54(28), 72(II, 95-III, 26), 73 (ВДИ, 1951, N2, с. 301, 302, 316, 317, 322, 323, ВДИ, 1951, N3, с. 209, 237, 238):

մասնակիցների, հռոմեական շրջանի և դրան հաջորդած ժամանակների աղբյուրներում նկատի են առնվել հենց կելտերը, գերմանացիները կամ սլավոնները: Այս և շատ այլ անմիջականորեն նույնացող մանրամասները լուրջ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ եվրոպական միջնադարյան ծագումնաբանական պատկերացումները պատմական վաղ իրադարձությունների արձագանքներ են:

Հունա-հռոմեական աղբյուրները «էտրուսկ, տիրեն, տյուրսեն, տուսկ» անվանաձևերով հիշատակում են մի ժողովուրդ, որը վաղ ժամանակներում հաստատվել է Միջերկրականի եվրոպական ափերին: Ըստ Հերոդոտոսի, սրանք Իտալիա են գնացել Լյուդիայից (Փոքր Ասիայի արևմուտք): Դա հաստատում են Պավսանիասն (Ք.ա V դ.) ու Ստրաբոնը (Ք.ա I – Ք.հ. I դդ.), որոնք նաև հավելում են, որ էտրուսկների նախահայր Տիրսենը Հերակլեսի որդիներից էր⁴³:

էտրուսկներին հաճախ նույնացվում են պելասգները, որոնց վերաբերյալ նույնպես ենթադրվում է փոքրասիական ծագում⁴⁴: Այդ մասին են վկայում պելասգներին հիմնականում փոքրասիացիներից կազմված Տրոյական դաշինքում նշող Հոմերոսի, և Պելասգ նախահոր որդիներին Տրապիզոնի (Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևելք) հետ առնչող Ապոլլոդորոսի (Ք.ա. II դ.) հաղորդումները⁴⁵:

Միջերկրականի ավազանում ընթացած վաղ էթնիկ տեղաշարժերին անդրադարձել է նաև Ք.ա. I դ. հռոմեական պատմիչ և Նոմիդիայի երկրամասերից մեկի նահանգապետ Սալլյուստիոսը: Նա որպես աղբյուր հղելով փյունիկցիների մատյաններն ու տեղացիների պատմությունները, հաղորդում է, որ փյունիկյան գաղութացմանն (Ք.ա X դ.-ից) անմիջապես նախորդած ժամանակներում, Իսպանիայից Աֆրիկայի հյուսիս-արևմտյան ափերին (Լիբիա, Նոմիդիա, Մավրիտանիա) նավերով հայտնվել են պարսիկները, մարերն ու հայերը, որոնք գրավել ու հաստատվել են այդ երկրամասերում, իրենց ենթարկելով տեղի վայրակենցաղ ժողովուրդներին⁴⁶: Նրանք մասն են կազմել Հերակլեսի բազմազգ բանակի, որը նրա մահվանից հետո պառակտվել ու ցրվել էր տարբեր կողմեր: Աֆրիկայի հյուսիսում հայտնված Հերակլեսի զինակիցներին հակիրճ անդրադարձել է նաև Պլինիոս Ավագը (I դ.), բայց նա եկվորների շարքում հիշատակում է միայն «հին պարսիկներին»⁴⁷: Հռոմեական այս հեղինակները գաղութարարների ելման երկրամասը չեն նշում, բայց նրանց էթնիկ պատկանելության հիշատակումից անմիջականորեն հետևում է, որ դա Իրան-Հայաստան արեալն է:

Հույն հեղինակները Հերակլեսի, նրա որդիների կամ զինակցների հետ են առնչում Սարդինիայի նվաճումը⁴⁸: Առաջին պատկերացումները հայտնի են Պավսանիասից, ըստ որի, այս կղզին առաջինը գրավել են լիբիական նավաստիները, որոնց առաջնորդել է Մակերիս-Հերակլեսի որդի Սարդոսը: Նույն ժամանակներում իր բանակով Սարդինիայում է հաստատվում Հերակլեսի եղբորորդին ու զինակիցը՝ Իոլատոսը: Պավսանիասը այս կղզու առաջին վերաբնակիչներ է համարում նաև Նորաքսի գլխավորած իբերացիներին և էնիասի առաջնորդած տրոյացիներին: Վերջիններս այստեղ են ապաստանում Տրոյայի անկումից հետո: Հույն հեղինակի համաձայն, էնիասն իր հետևորդներով Տրոյայից գնացել է Սարդինիա, իսկ այստեղից Իտալիա, ինչից հետևում է, որ նրա պատկերացմամբ, այս կղզին նվաճողները մասն են կազմել Տրոյայի անկումից հետո Փոքր Ասիայից Ապենիններ ձգված տեղաշարժերի:

Փոքր Ասիայի արևմուտքը, ավելի որոշակի՝ Տրոյաի շրջանը, համարվում է նաև տեկրերի նախահայրենիքը, որտեղից նրանք, ըստ Հերոդոտոսի, դեռևս Տրոյական պատերազմից առաջ անցել են Թրակիա և հասել մինչև Հոնիական ծով⁴⁹: Հռոմեացի հեղինակ Վերգիլիոսը (Ք.ա. I դ.) տեկրերին նույնացնում է տրոյացիների հետ, իսկ նրանց առաջնորդ էնիասի ծննդավայրը համարում Փոլյուգիան: Նա նաև պատմում է, որ տեկրերը Տրոյական պատերազմից փրկվելով, Միջերկրականի եվրոպական ու աֆրիկյան ափամերձ երկրամասերով ու կղզիներով նավել և հասել են Կարթագեն⁵⁰: Այնուհետև նրանք խուժել են Ապենիններ, ուր էտրուսկների հետ դաշնակցելով, տիրել են այդ թերակղզուն: Տեկր-տրոյացիներին Վերգիլիոսը համարում է հռոմեացիների նախնիները, իսկ նրանց առաջնորդ, Վեներայից

⁴³ Հերոդոտոս, I, 94: Պավսանիաս, II, 21(3): Ստրաբոն, V, 2(2):

⁴⁴ Ա. Ի. Նեմիրովսկի, 1983, I, էջ 19-20:

⁴⁵ Հոմերոս. Իլիական, II, 833: Ապոլլոդորոս, III, 8(1):

⁴⁶ Սալլյուստիոս. Յուգուրթինյան պատերազմը, 17(7), 18, 19(1):

⁴⁷ Պլինիոս Ավագ, V, 8(46):

⁴⁸ Պավսանիաս, I, 29(5), II, 23(5), III, 21(1), 22(11), VI, 2(2), VIII, 12(8), X, 17(2-6): Ստրաբոն, I, 1(4), III, 2(13), V, 2(7): Ապոլլոդորոս, II, 7(6):

⁴⁹ Հերոդոտոս, V, 13, VII, 20:

⁵⁰ Վերգիլիոս, I, 618:

(ըստ Հոմերոսի՝ Ափրոդիտեից⁵¹) ծնված էնիասից ու նրա որդուց ծագեցնում հռոմեական կայսերական գինաստիան⁵²: Բայց «էնիադայի» մի դրվագից հետևում է, որ Իտալիա մուտք գործած հռոմեացիների նախնիների այսպիսի ծագումնաբանությունը տեղացիների համար կասկածելի է եղել, որոնք նրանց իրական հայրենիքը համարել են Կովկասն ու Հյուսիսային (Կասպից ծովից հարավ)⁵³, ինչը ենթադրել է տալիս, որ հռոմեացիների նախնիներին հին հունական առասպելաբանությունում «փաստված», տրոյական հանրահայտ իրադարձություններին ու հերոսներին առնչումը կարող է լինել ամբողջովին արհեստական: Դա թերևս թելադրվել է սեփական ժողովրդին հին արմատներ, իսկ այն գլխավորող արքայական տոհմին հանրահայտ և աստվածային ծագում ապահովելու ժամանակի պահանջով:

Հունահռոմեական աղբյուրներում խոսվում է նաև Միջերկրականի ավազանից Հյուսիսային Եվրոպա ընթացած վաղ տեղաշարժերի վերաբերյալ: Դրանցից մեկը Տակիտոսի վերոհիշյալ հաղորդումն է, ըստ որի, Միջերկրականի ու Ատլանտիկայի ծովային ուղիներով Գերմանիա են գնացել ու այնտեղ հաստատվել որոշ վերաբնակներ: Հունահռոմեական աղբյուրների համաձայն, գրեթե նույն երթուղով են ընթացել «ենետ, էնետ, վենետ, գենետ» անվանաձևերով հայտնի ժողովրդի տեղաշարժերը⁵⁴: Հոմերոսի համաձայն, սրանք Տրոյական պատերազմին մասնակից պալլագոնցիներ էին: Ադրիատիկ ծովի Հյուսիսում հաստատված այս էթնիկ միավորին Հերոդոտոսը կոչում է «Իլլիրիայի ենետներ», որոնք իրենց նախահայրենիքը համարել են Մարաստանը, բայց նրան հայտնի չի այստեղից Ադրիատիկի ափեր գնացած ենետների անցած ուղին: Այդ մասին խոսում է Ստրաբոնը, ըստ որի՝ ենետները Տրոյայի անկումից հետո Պալլագոնիայից կամ Հալիս գետից արևելք գտնվող Կապադովկիայից, փոյուգիացիների հետ Թրակիայով գնացել և հաստատվել են Ադրիատիկ ծոցի ամենահեռավոր հատվածում, որը նրանց անունով հայտնի է «Գենետիկա» կամ «էնետիա» անվանումով: Ավելի ուշ շրջանի հեղինակները ենետների տեղաշարժերը կապակցում են տրոյական առաջնորդներից Անտենորի հետ, որն ու իր հետևորդները Տրոյայի անկումից հետո նավել են Կիրենե (Լիբիա), հետո հայտնվել Թրակիայում, այնուհետև հաստատվել Գենետիկայում⁵⁵:

Ստրաբոնը ենետների կամ վենետների վերաբերյալ հայտնում է նաև այն, որ նրանք մաս են կազմել կելտական ցեղերի, որոնց հետ Ադրիատիկի շրջանից գնացել ու հաստատվել են Հյուսիսային ծովի ավազանում⁵⁶: Իսկ Տակիտոսը նրանց բնակություն շրջանը տեղադրում է գերմանացիների բնակության Հյուսիս-արևելյան ծայրում, որոշ կասկածանքով նրանց համարելով սարմատական բարբեր ընդօրինակած գերմանական ցեղ⁵⁷: Հետագայի լատինագիր հեղինակները վենետների բնակության շրջան են համարում Բալթիկ ծովի ավազանից Սև ծով հասնող երկրամասերը⁵⁸: Դրանցից VI դ. գոթ պատմիչ Հորդանեսը նրանց համարում է սլավոններ (սկլավեններ) և ներկայացնում որպես Վիսլայից Դնեպրի ավազան տարածված, տարբեր ցեղեր ներկայացնող մեծաքանակ ժողովուրդ⁵⁹:

Ստրաբոնը պատկերացում է տալիս նաև Ադրիատիկից վենետների դուրս գալու ժամանակի և Եվրոպայի Հյուսիս հասնելու ուղու վերաբերյալ: Նա այս ժողովրդին թվարկում է Տրոյական պատերազմի մասնակիցների շարքում, որոնք այդ պատերազմից հետո ցրվել ու հաստատվել են Միջերկրան ծովի ավազանի տարբեր երկրամասերում, անցել Հերակլյան սյուները (Ջիբրալթար) և թափառումների դատապարտվել «ողջ բնակելի աշխարհով մեկ»⁶⁰: Ակնհայտ է, որ հույն հեղինակի պատկերացմամբ, վենետները Ադրիատիկից Եվրոպայի Հյուսիս են գնացել Միջերկրականի ու Ատլանտիկայի ծովային ճանապարհներով, այսինքն այն նույն ուղիներով, որոնցով անցել են Տակիտոսի հիշատակած Գերմանիայի վերաբնակները (տես Քարտեզ 1, 3):

Պետք է ենթադրել, որ վենետների առասպելական ծագումը նույնպես առնչվել է Հերակլեսի հետ: Դա հետևում է նրանից, որ Ստրաբոնն այս ժողովրդին համարում է կելտական ցեղ, իսկ վերջիններս սերված են համարվում Հերակլեսից⁶¹:

⁵¹ Հոմերոս. Իլիական, XX, 109:

⁵² Վերգիլիոս, I, 234 ... , 267... , 290 ... , 616 ... , XII, 166 ... :

⁵³ Նույն տեղում, IV, 365 ... :

⁵⁴ Հոմերոս. Իլիական, II, 842: Հերոդոտոս, I, 196, V, 9: Ստրաբոն, I, 3(2), IV, 4(1), V, 1(4), XII, 3(8, 25), XIII, 1(53):

⁵⁵ Ռ. Գրեյվս, 168, էջ 518:

⁵⁶ Ստրաբոն, IV, 4(1-2):

⁵⁷ Տակիտոս. Գերմանիա, 46:

⁵⁸ Ս. Ե. Ռասսադին, 2002:

⁵⁹ Հորդանես, 34, 119:

⁶⁰ Ստրաբոն, I, 3(2):

⁶¹ Ռ. Գրեյվս, 132, էջ. 372:

Հիմնականում այսպիսին են առաջավորասիական տարածաշրջանից դեպի Միջերկրակա- նի տարբեր երկրամասեր, իսկ այստեղից՝ Եվրոպայի Հյուսիս ընթացած էթնիկ տեղաշարժե- րին վերաբերող, Հունա-Հռոմեական աղբյուրներում տեղ գտած պատկերացումները (տես Քարտեզ 3): Դրանք ունեն մի շարք էական ընդհանրություններ. նույնանում են ոչ միայն դրանց ելակետերը, այլև՝ երթուղիները: Այդ տեղաշարժերին մասնակից ենետները, պե- լասգները, տեկր-Հռոմեացիները, Սարգինիայի որոշ վերաբնակներ, Համարվում են տրոյա- կան դաշինքի ներկայացուցիչներ, որոնք Հույներից պարտվելուց հետո, ապաստան են գտել Միջերկրականի ավազանի Հիշյալ երկրամասերում: Նույն ժամանակներում են Մի- ջերկրականի արևմուտքում հաստատվել Սալլյուստիոսի Հիշատակած պարսիկները, մարերն ու հայերը: Մեծամասամբ այս տեղաշարժերն առաջնորդում են Հերակլեսը, նրա որդիները կամ զինակիցները: Այս և մյուս ընդհանուր գուգահեռները ենթադրել են տալիս, որ պատ- մա-առասպելական բնույթի ներկայացված հաղորդումները կարող են լինել համաժամա- նակյա կամ մեկը մյուսին հետևած լայնածավալ էթնիկ տեղաշարժերի արձագանք:

Եթե Հին Հույների պատկերացմամբ, Տրոյական պատերազմից հետո առաջավորասիական երկրամասերից սկիզբ առած տեղաշարժերը հասել են Միջերկրականի ավազանի տարբեր շրջաններ, ապա Հռոմեական ժամանակներում հայտնի էր, որ նույն տեղաշարժերի որոշ ա- լիքներ դուրս գալով Ատլանտյան օվկիանոս, հասել են Եվրոպայի Հյուսիսային երկրամա- սեր: Տարբեր աշխարհամասերով ձգվող այս երթուղին ամբողջությամբ անցած վենետնե- րին, ինչպես ասվեց, Հռոմեական և վաղ միջնադարյան հեղինակները համարում են կելտա- կան, գերմանական կամ սլավոնական ժողովուրդ: Այսինքն, վաղ պատմագրական աղբյուր- ները ոչ միայն հաստատում են Հիշյալ ուղիներով ընթացած տեղաշարժերի գոյությունը, այլև դրանք վերագրում են հենց այն ժողովուրդներին, որոնք պահպանել են Հիշողութ- յուններ, նույն ժամանակներում նույն երթուղիներով իրենց նախնիների անցնելու վերա- բերյալ: Հին և միջնադարյան պատկերացումների այս համաձայնությունից հետևում է, որ «վենետ» կամ նման կոչումը եղել է հավաքական էթնանուն, որով հնում նկատի են առել առաջավորասիական ելակետերից Միջերկրական տեղաշարժված ժողովուրդներին, իսկ հե- տագայում՝ Եվրոպայի Հյուսիսում կամ արևելքում հայտնված նրանց հետնորդներին կել- տերին, գերմանացիներին ու սլավոններին կամ այս ժողովուրդներից որևէ մեկին:

Վաղ պատմագրական աղբյուրների հետ ունեցած անմիջական համապատասխանութ- յուններից ակնհայտ է, որ կելտա-գերմանական և սլավոնական միջնադարյան ծագումնա- բանական պատկերացումները պատմական հավաստի իրադարձությունների արձագանք են: Նույն հետևությունն ենք հանգում ստորև, տարբերությամբ այլ տվյալներ քննելիս:

Հին Միջերկրականի ավազանում Հյուսիսեվրոպացիների նախնիների երբեմնի ներկա- յություն օգտին է վկայում այն, որ կելտա-գերմանացիներին տրվող «տևտոն» էթնանվանը նման՝ teut արմատով կազմված անձնանուններն ու ցեղանուններն առնչվում են այդ երկ- րամասի հին ժողովուրդներին՝ պելասգներին, էտրուսկներին, իլիրացիներին և ստուգա- բանվում ապենինյան Հին լեզուներով⁶²:

Նույն առնչությունների մասին է փաստում Տակիտոսի վերոհիշյալ հաղորդումն այն մասին, որ գերմանական ցեղերից մեկի կողմից ընդունված էր եգիպտական աստվածուհի Իսիդաի պաշտամունքը: Հռոմեացի հեղինակը Հիշատակում է նաև գերմանական Suardon ցեղանունը⁶³, որը նույնանում է միջերկրածովյան «Սարգինիա» տեղանվանը: Ավելի ակն- հայտ են այս անվանումը կրող կղզուն վերաբերող տվյալների հետ բավարական պատկե- րացումների ունեցած գուգահեռները: Դրանցում, ի տարբերություն իուլանդական, անգլո- սաքսոնյան կամ սլավոնական ավանդությունների, Միջերկրականի ավազանով անցնելու վերաբերյալ պահպանվել է շատ աղոտ հուշ (նախահայրենիքից դուրս գալը Տրոյական պա- տերազմի ժամանակներին առնչումը): Բայց բավարական պատկերացումներում առկա են այնպիսի մանրամասեր, որոնք ակնհայտ ընդհանրություններ ունեն Սարգինիային վերա- բերող Հունա-Հռոմեական աղբյուրների հաղորդումների հետ: Դրանցում Հերակլեսի որդին կամ սերնդից է համարվում «Նորիքս-Նորիկոս» անունը կրող նախահայրը, որից ծագեց- վում են բավարացիներին տրվող «նորիկյան» կոչումը և նրանց բնակություն երկրամասի ու դրա մայրաքաղաքի հին «Նորա, Նորիկում» անվանումները⁶⁴: Այս անվանումներն ակնհայտ նմանություն ունեն Սարգինիային առնչվող առաջնային անվանումների հետ: Այդ կղզին առաջինը գաղութացրած առաջնորդներից մեկը, ինչպես ասվեց, կրել է «Նո- րաքս (Νώρακι)» անունը, նրա հիմնած քաղաքը կոչվել է «Նորա», իսկ Սարգինիայի տե- դանվանումներում հաճախ են հանդիպում Nuraxi հիմքով կազմված անվանումները⁶⁵:

⁶² Ա. Ի. Նեմիրովսկի, 1983, I, էջ 22, 27: Լ. Ա. Գինդին, Ո. Ա. Յիբուրսկի, 1996, IV, 10, էջ 167:

⁶³ Տակիտոս. Գերմանիա, 40:

⁶⁴ Կ. Փրիցլեր, 1928, I, 3: Գ. Թոփակյան, 1987, էջ 927, 930, 931, 932:

⁶⁵ Տ. Պ. Կաց, 1986, էջ 37:

Նույնանում է նաև այն մանրամասը, որ Սարգիսիան կամ Բավարիան վերաբնակեցնողների առաջնորդները՝ Նորաքսը կամ Նորիքսը, նոր բնակութան վայրում հիմնում են քաղաք: Երկու դեպքում էլ վերաբնակեցումն առնչվում է Տրոյական պատերազմի ժամանակներին:

Սարգիսական վերոհիշյալ անվանումներին նմանվող, nar-ak- տիպի անվանումները տարածված են նաև սլավոնների ու նրանց ծագումնաբանորեն մոտ բալթյան ժողովուրդների արեալում⁶⁶: Իսկ ծագումնաբանական հիմնական պատկերացումներից մեկում սլավոններն ուղղակի համարվում են «նորիկյան (норци կամ нарци)⁶⁷: Նմանվում են նաև սարգիսցիներին ու սլավոններին իրենց ապագա հայրենիքներն առաջնորդող նախահայրերի «Սարգուս (< Սարգիս-իս)» և «Ջարդան» անվանումները: Վերջին անվանումը, ինչպես ասվեց, իրականում սլավոնական ցեղանուն է, որը նմանութուն ունի թե՛ բալթո-սլավոնական, միջերկրածովյան, մանայական վերոհիշյալ տեղանուն-ցեղանունների և թե՛ ծովի ժողովուրդներից մեկի Š'-r'-d-n անվան հետ: Նույն անվանումներին է նմանվում նաև գերմանական վերոհիշյալ Suardon ցեղանունը և թրակիական Sardic ցեղանունը: Վերջին անվանումը հայտնի է Հայ միջնադարյան «Աշխարհացույցից», որում հիշատակված են թրակյան ևս երեք ցեղանուններ⁶⁸: Դրանք ակնհայտ նմանութուն ունեն ծովի ժողովուրդների անվանումների հետ (տես Աղյուսակ 1), ինչը կարող է նշանակել, որ թրակիացիներն այդ ժողովուրդների հետնորդներից են:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 1

Թրակիական ցեղանուններն ըստ «Աշխարհացույցի» և ծովի ժողովուրդների անվանումներն ըստ եգիպտական աղբյուրների

Թրակիական ցեղեր	Ծովի ժողովուրդներ
Սաուդիկ(եանք) ⁶⁹	Š'-r'-d-n [չարդանա]
Սիկիլիտ(եանք)	Š-k-rw-š [չեկելեչ]
Թանդիլիկ(եանք)	D'-y-n-yw-n' [դանունա]
Ուստիդիկիսիկ(յաններ) ⁷⁰	W'-š'-š' [ուեչեչ]

teut, nar-ak- և հատկապես sard կամ նման արմատներով կազմված անվանումներով ուրվագծվում է Ուրմիա լճից Փոքր Ասիա, Եգիպտոս, Միջերկրականի ավազանի այլ երկրամասեր ու Եվրոպայի հյուսիս ձգվող առանցք, որը լիովին համապատասխանում է կելտա-գերմանացիների ու սլավոնների ավանդապատումային նախնիների տեղաշարժերի երթուղիներին: Դրանք տեղանուններում ու ցեղանուններում արտահայտված առավել վստահելի փաստարկներ են, որոնք հաստատում են Միջերկրականի ավազանի հատկապես հին բնակիչների՝ ծովի ժողովուրդների, էտրուսկների, պելասգների, սարգիսցիների, իլիրացիների, թրակիացիների կամ նրանց նախնիների հետ հյուսիսեվրոպացիների նախնիների ունեցած երբեմնի սերտ առնչութունների մասին: Նույնն են հաստատում ապենինո-բալկանո-փոքրասիական և բալթո-սլավոնական անվանական և լեզվական համապատասխանութունները, որոնք կարող էին առաջանալ Ք.ա. III-II հազարամյակներում տեղի ունեցած տարածքային փոխառնչութունների պարագայում⁷¹:

Երբեմնի տեղաշարժերի նույն առանցք է ուրվածվում նաև բալկանյան Կրկանիա, Կրկանիոս, բալթյան Urkioniu, Wurkus, Urka, սլավոնական Воркынец (< *Urkūn-), Ворча և նման այլ անվանումների դեպքում⁷²: Լեզվաբաններն ընդգծում են այս անվա-

⁶⁶ Վ. Ն. Տոպորով, 1977թ, էջ 71-72:

⁶⁷ ԱԱ, 1962, смб. 5: ИА, 1962, смб. 5 :

⁶⁸ Աշխարհացույց - ՄԽ, X, էջ 17:

⁶⁹ Փակագծերում առանձնացված են հոլովումները:

⁷⁰ «Աշխարհացույց» հայտնի է մոտ 60 ձեռագիր տարբերակներով: Գրաբար մեզ հայտնի են միայն դրանցից երկուսը (ամբողջական և համառոտ տարբերակներ), որոնցում բացակայում է թրակիական չորրորդ ցեղանունը: Այն մեզ հայտնի է միայն աշխարհաբար թարգմանված և Անանիա Շիրակացու աշխատութուններին կցված փոխլրացված հրատարակութունից (V(3), էջ 274):

⁷¹ Օ. Ն. Տրուբաչև, 1982: Այդ համապատասխանութունները միաժամանակ փաստում է այն բանի օգտին, որ բալթյան ժողովուրդների նախնիները տեղաշարժվել են արևելքից արևմուտք ձգվող այն նույն ուղիներով, որով որ սլավոնների ու կելտա-գերմանացիների ավանդապատումային նախնիները:

⁷² Վ. Ն. Տոպորով, 1977թ, էջ 113:

նումների ակնհայտ նմանությունը հարավկասպյան Ὑρκανία (Հյուրկանիա) երկրանվան հետ, բայց տրամաբանական կապ տեսնում են միայն բաղկանոս-սլավոնա-բալթյան առանցքում: Այս անվանումները հավաստիություն են հաղորդում հատկապես բալարացիների, հռոմեացիների ու սլավոնների ծագումնաբանական վերոհիշյալ այն պատկերացումներին, որոնցում այդ ժողովուրդների նախահայրենիքը տեղադրվում է Հայաստանի ծայր արևելքում, հարավ-արևելքում կամ անմիջապես Հյուրկանիայում:

Վաղ տեղաշարժերի ու փոխառնչությունների նույն առանցքն ուրվագծվում է նաև հնագիտական տվյալներով: Լուծիցյան մշակույթին պատկանող որոշ նյութեր բացահայտվել են Միջերկրականի հյուսիսային ափերին: Ենթադրվում է, որ այդ մշակույթի ներկայացուցիչներից են եղել ծովի ժողովուրդները, որոնք Եվրոպայի հյուսիսից Ք.ա. II հազարամյակի վերջերին ներխուժել են Միջերկրականի ավազան և հանդիսացել միկենյան ու խեթական քաղաքակրթությունների կործանման պատճառը⁷³: Ներկա քննությունն այս հարցի վերաբերյալ ունի այլ պատասխան. Լուծիցյան մշակույթի ներկայացուցիչները տարածված են եղել ոչ միայն Եվրոպայի հյուսիսում, այլև՝ Միջերկրականի ավազանում, որը եղել են նրանց բնակության ավելի նախնական երկրամասը: Ուղղակի այդ մշակույթի ներկայացուցիչները ցամաքային բնակության շրջաններում թողել են շատ ավելի նկատելի հետքեր, քան Միջերկրականում, որտեղ, ինչպես ենթադրել են տալիս ծովի ժողովուրդներին վերաբերող տվյալները, նրանք հաստատված են եղել գլխավորապես կղզիներում ու ափամերձ շրջաններում և վարել են հաճախ նավերի վրա ընթացող ծովային կենցաղ: Գերմանացիների և սլավոնների թաղման արարողակարգերը, ինչին կանգրադառնանք ստորև, ենթադրել են տալիս, որ Լուծիցյան մշակույթի ծովային գոտու ներկայացուցիչները հանգուցյալներին ոչ թե թաղել, այլ այրել են ծով բաց թողնված նավակների վրա: Նման գործոններով կարելի է մեկնաբանել այն հանգամանքը, որ Լուծիցյան մշակույթի հետքերը Եվրոպայի ցամաքային գոտում շատ ավելի ակնհայտ են, քան Միջերկրականի ավազանում և այս մշակույթի ներկայացուցիչների բնակության ծովային մյուս երկրամասերում (Ատլանտյան օվկիանոսի եվրոպական ափեր, Հյուսիսային և Բալթիկ ծովերի ափամերձ երկրամասեր):

Առաջավորասիական տարածաշրջանից Միջերկրականով ու Ատլանտիկայով Հյուսիսային Եվրոպա ընթացած վաղ էթնիկ տեղաշարժերի մասին են վկայում նաև մարդաբանական տվյալները: Դրանք հանգեցրել են այն հետևությունը, որ «արմենոիդ» կոչվող մարդաբանական տեսակին և դրանից ծագած տիպերին (լիթորոիդ, դինարոիդ) պատկանող ժողովուրդների պիքները, Ք.ա. մոտ 2000-1200 թվերին, մինչև փյունիկցիների գաղութարարական շարժումը, Հայկական լեռնաշխարհ-Միջագետք-Փոքր Ասիա տարածաշրջանից, հիմնականում ծովային ուղիներով տարածվել և մասնակիորեն հաստատվել են Միջերկրականի առափնյա երկրամասերում ու կղզիներում: Այնուհետև նրանք Ջիբրալթարով դուրս են եկել Ատլանտյան օվկիանոս և հասել ու հաստատվել են Հյուսիսային և Բալթիկ ծովերի ավազաններում, որտեղից արդեն գետային ուղիներով խորացել են ցամաքում (տես Քարտեզ 3): Այս տեղաշարժերով են պայմանավորվում նույն ժամանակներում Հյուսիսային ծովի ավազանի ու Միջերկրականի միջև ընթացած մետաղների, ոսկու, սաթի, կենցաղային իրերի ու զարդեղենի շրջանառությունը, ինչպես նաև նույն ուղիների վրա մեգալիթյան դամբարանների տարածումը: Արմենոիդների այս լայնածավալ տեղաշարժերը պայմանավորվում է այն հանգամանքով, որ նրանք մեծ նվաճումների են հասել նավագնացության մեջ, ինչը չի գերազանցվել նույնիսկ հզոր նավատորմ ունեցած հին հույների ու հռոմեացիների կողմից⁷⁴:

Ակնհայտ է, որ արմենոիդները տեղաշարժվել են այն նույն ժամանակներում և առաջավորասիական արեալից Միջերկրականի ու Ատլանտյան օվկիանոսի ծովային ուղիներով դեպի Եվրոպայի հյուսիս ձգվող այն նույն ճանապարհներով, որոնցով անցել են վենետները և նրանց նույնացվող կելտերի, գերմանացիների ու սլավոնների ավանդապատումային նախնիները: Առաջավոր Ասիայում և Միջերկրականի ավազանում մարդաբանական այս տիպի տեղաշարժերին են համապատասխանում հռոմեական վերոհիշյալ աղբյուրներից Հայտնի, պարսիկ-մար-հայ եռյակի անցած ուղիները (տես Քարտեզ 1, 3): Դա հատկանշական է նրանով, որ հին գրավոր աղբյուրներները համաձայնելով մարդաբանական տվյալներին հետ, հաստատում են, որ նույն ուղիներով իսկապես տեղի են ունեցել արմենոիդ տիպին պատկանող ժողովուրդների տեղաշարժեր (հիշյալ երեք ժողովուրդները մարդաբանորեն արմենոիդներ են⁷⁵):

Այսպիսով, ներկայացված պատմագրական, հնագիտական, մարդաբանական տվյալները և անվանական համապատասխանությունները փաստում են այն մասին, որ սլավոնական և

⁷³ Մ. Գիմբուտաս, 1965, էջ 329-339:

⁷⁴ Բ. Լուսիգան, 1957:

⁷⁵ Վ. Վ. Բուկակ, 1927, I, 4, § 3, IV, 3-4, էջ 40, 198-220

կելտա-գերմանական ծագումնաբանական պատկերացումները պատմական վաղ իրադարձությունների արձագանքներ են: Դրանք լուրջ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Ք.ա. III-II հազարամյակների սահմանագլխին Հայկական լեռնաշխարհից կամ հարակից երկրամասերից դեպի արևմուտք տեղաշարժված, մարդաբանական նույն տիպին պատկանող ժողովուրդները եղել են Միջերկրականի ավազանի որոշ հին, անհետացած ժողովուրդների (ծովի ժողովուրդներ, ենետներ, սարդինցիներ, էտրուսկներ, պելասգներ, տեկր-տրոյացիներ, հռոմեացիներ, իլիրացիներ, թրակիացիներ) և Հյուսիսսևծովյան (կելտեր, գերմանական ժողովուրդներ, բալթեր, սլավոններ) նախնիները, որոնց լայնածավալ, հստակ անգերազանց մնացած գերբնական տեղաշարժերի հուշը բավականին մանրամասն պահպանվել է նրանց հետնորդների ծագումնաբանական պատկերացումներում և տեղ գտել հին և միջնադարյան պատմագրական և ավանդապատումային աղբյուրներում:

2. Դիցա-առասպելաբանական տվյալներ

Ա. Հերակլեսի պաշտամունքի վերաբերյալ

Ներկայացված պատմագրական և ավանդապատումային աղբյուրները առաջավորապես տարածաշրջանից Միջերկրականի ավազան, իսկ այստեղից՝ Հյուսիսային Եվրոպա տանող ծովային ուղիներով տեղաշարժված ժողովուրդներից շատերին (ենետ-կելտեր, էտրուսկներ, պարսիկ-մար-հայ եռյակ, Սարդինիայի վերաբնակներ, բավարա-գերմանացիներ), ինչպես ասվեց, համարում են Հերակլեսի սերունդներ կամ զինակիցներ: Ակնհայտ է, որ այս աստված-հերոսին վերաբերող տարբերակներ պատկերացումները առաջնային հետաքրքրություն են ներկայացնում անմիջականորեն նրան առնչվող էթնիկ տեղաշարժերի լուսաբանման հարցում: Հատկապես խոսքը վերաբերում է Հերակլեսի անցած, ողջ Եվրոպայով ու հարակից երկրամասերով ձգվող ուղիների վերաբերյալ առասպելական պատկերացումներին, որոնք ընդհանուր առմամբ նույնանում են նրան առնչվող ժողովուրդների տեղաշարժերին: Այս հերոսի դեգերումների արևելյան ծայրը հասել է Կովկասը (Պրոմեթևսի ազատագրումը, արշավ Սկյոլթիա), անցել Եգիպտոսով ու Լիբիայով և ողջ Միջերկրական ծովով ձգվելով, դուրս եկել Ատլանտյան օվկիանոս, հասել հին հունական պատկերացումներում առեղծվածային տեղադրություններից Էրիտրեա կղզի: Այստեղից Հերակլեսի վերադարձի ճանապարհը Պիրենեների վրայով անցել է Եվրոպայի հյուսիս արևմուտքով՝ Գալլիայով, այնուհետ ձգվել հարավ-արևելք և հասելով Ալպերը, մտել է Ապենիններ, իսկ այստեղից՝ Թրակիա ու հասել հայրենի երկրամաս⁷⁶ (տես Քարտեզ 3):

Պետք է ենթադրել, որ տարբեր ժողովուրդների հետ կապակցվող Հերակլեսի անցած ուղիները վաղ ժամանակներում ընթացած ինչ որ լայնածավալ էթնիկ տեղաշարժերի արձագանք են: Թեև հին հունական առասպելաբանությունը Հերակլեսին ծագեցնում է Հունաստանից⁷⁷, բայց նրա հաղթահարած ուղիները չեն համադրվում կամ շատ կարճ հատվածով են համընկնում հին հույների վաղ տեղաշարժերին: Հերոդոտոսի համաձայն, վերջիններս միայն Ք.ա. VI դ. կեսերին են թիավար նավերով հայտնաբերել Ադրիատիկ ծովը և հասել Ապենիններ, Պիրենեներ ու Ջիբրալթար⁷⁸: Նույնը հաստատում է Ստրաբոնը, որն օգտվելով էրատոսթենեսից (Ք.ա. III-II դդ.) հայտնում է, որ հույների վաղ տեղաշարժերն ընթացել են միայն ափամերձ շրջաններով և դուրս չեն եկել բաց ծով: Դրանից առաջ, ըստ հույն աշխարհագրի, «հներն, ըստ երևույթին, ձեռնարկել են շատ ավելի հեռավոր ճամփորդություններ ծովով ու ցամաքով, քան հետագայի մարդիկ»⁷⁹:

«Հների» շարքում Ստրաբոնը հիշատակում է Հերակլեսին, առասպելական այլ հերոսների և մեկ ժողովուրդ՝ վենետներին, որոնք, ինչպես ասվեց, Տրոյական պատերազմից հետո, դրան մասնակից հերոսների հետ ցրվել ու հաստատվել են Միջերկրական ծովի ավազանի տարբեր երկրամասերում, այնուհետև Ջիբրալթարն ու Ատլանտյան օվկիանոսն անցնելով, նրանք հաստատվել են Հյուսիսային և Բալթիկ ծովերի ավազաններում կամ խորացել ցամաքում: Իսկ վենետները հենց այն ժողովուրդն են, որոնք վերոհիշյալ աղբյուրներում նույնացվել են կելտերի, գերմանացիների կամ սլավոնների հետ: Բացի դա, ինչպես ասվեց, թե՛ կելտերը, որոնց մաս են համարվում ենետները, թե՛ բավարա-գերմանացիները, իրենց համարել են Հերակլեսի սերունդներ և անմիջականորեն կապակցվել նրա ճամփորդությունների հետ: Եվ իրոք, մենք տեսնում ենք, որ միմյանց նույնացվող այս ժողովուրդների

⁷⁶ Ռ. Գրեյվս, 132-133, էջ. 370-383:

⁷⁷ Նույն տեղում, 118, էջ 337:

⁷⁸ Հերոդոտոս, I, 163:

⁷⁹ Ստրաբոն, I, 3(2):

պատմագրական կամ ավանդապատումային աղբյուրներում արտահայտված տեղաշարժերն ընդհանուր առմամբ համապատասխանում են Հերակլեսի անցած առասպելական երթուղիներին:

Հերակլեսին ու Հիշյալ ժողովուրդներին առնչվող տվյալները նույնանում են նաև այլ, առանձնահատուկ մանրամասներում: Դա տեսնում ենք, օրինակ, Եգիպտոսին վերաբերող պատկերացումների դեպքում: Հերակլեսն այստեղ է հայտնվում երկարատև սովի տարիներին: Տեղի տիրակալը գերում է նրան և ցանկանում զոհաբերել աստվածներին, բայց ի վերջո ինքն է արարողութայն մյուս մասնակիցների հետ սպանվում Հերակլեսի կողմից: Առասպելական այս դրվագին համադրվող պատկեր տեսնում ենք Հյուսիսեվրոպական ավանդութուններում: Թե՛ սլավոնների, թե՛ իռլանդացիների նախնիները պատերազմում են եգիպտացիների դեմ կամ ինչ-որ հակադրութայն մեջ ընկնում նրանց հետ: Նման պատկեր ենք տեսնում նաև ծովի ժողովուրդների պարագայում, որոնք Եգիպտոսի վրա են հարձակվում տարածաշրջանում սկսված կլիմայական աղետների և երկարատև սովի ժամանակներում:

Ներկայացված տվյալներից հետևում է, որ Հերակլեսի անցած ուղիների վերաբերյալ առասպելական պատկերացումները կարող են լինել ծովի ժողովուրդների, վենետների, կելտերի, գերմանացիների ու սլավոնների նախնիների վաղ տեղաշարժերի արձագանք: Հետևաբար, խնդրո առարկա հարցերի պարզաբանման համար առաջնային կարևորութուն են ստանում Հերակլեսի պաշտամունքի ու նրան վերաբերող պատկերացումների ծագման պարզաբանումը:

Ի տարբերութուն Հերակլեսին Հունաստանից ծագեցնող առասպելական պատկերացումների, Հերոդոտոսի համոզմամբ այս աստված-հերոսի անունն ու պաշտամունքը հելլեններին է փոխանցվել եգիպտացիներից: Վերջիններիս Հերակլեսը հայտնի է եղել Ք.ա. III հազարամյակի կեսերից, իսկ դրանից ավելի վաղ նրան ճանաչել են դեռևս փյունիկցիները, որոնք կառուցել են Հերակլեսին նվիրված առաջին տաճարները⁸⁰: Հերոդոտոսից հայտնի այս պատկերացումները Հերակլեսի պաշտամունքի արմատներն առնչում են առաջավորասիական տարածաշրջանին, բայց այդպիսով այս պաշտամունքի ծագումը չի պարզվում: Անորոշ է մնում նաև այն դիցական նախամոտիվը, որից բխել է Հերակլեսի կերպարը:

«Հերակլես» անունը հին և ժամանակակից ստուգաբանողները ծագեցնելով բացառապես հունարենից ու հունական հավատալիքներից, վերագրում են «փառաբանված հերոս» իմաստը, կամ, ելնելով «Հերա» և «Հերակլես» անվանումների որոշ նմանութունից, ենթադրում՝ «Հերայի շնորհիվ փառաբանված», այլ դեպքում՝ «Հերայի հայածանքների պատճառով սխրանքներ կատարող» ստուգաբանութունները⁸¹: Բայց որքան էլ հիմնավորված լինեն, դժվար է համաձայնվել այս ստուգաբանութունների հետ: Դրանք ընդունելու դեպքում ստացվում է, որ Հերակլեսը սեփական դիցանունն չի ունեցել և նրան տրված անունը բխել է այլ դիցանունից, ընդ որում Հերակլեսին հակառակորդ, նրան վերաբերող հիմնական պատկերացումների հետ երկրորդական առնչութուն ունեցող աստվածուհու անունից:

Քննվող հարցի վերաբերյալ ուրույն լուծում է առաջադրում հայկական դիցաբանութունը, որից հայտնի են Հերակլեսին զուգահեռվող գործառույթ ու անվանումներ ունեցող մի քանի դիցական կերպարներ: Ժողովրդական բանահյուսութունում դրանք ամպրոպկայծակին առնչվող կերպարներ են, որոնցից մեկն «ամեն ինչ այրում է իր հրեղեն աչքով», իսկ մյուսի «աչքերից կրակ է ցայտում»⁸²: Այս գործառույթով է պայմանավորված նրանց տրված «Հրաչք (Hračk')» անունը, որը կազմված է հայերեն «հուր» (հր, սղված՝ hr) և «աչք» (ačk') արմատներով և ունի «հրե աչքեր ունեցող > հրաչքանի» իմաստը: Նույն բառակազմութունն ու իմաստն ունեցող, «Հրաչեայ (Hračey > hur+ač-ey)⁸³» անունը կրող կերպար հայտնի է նաև V դ. հայ պատմագրութունից⁸⁴: Սրան Մովսես Խորենացին ներկայացնում է որպես Ք.ա. VI դ. հանդես եկած հայոց արքա, բայց Հրաչեային տրված «պայծառերես և բոցակնագոյն» նկարագրից ակնհայտ է, որ նրան համադրված է այն նույն դիցական նկարագիրը, որն ունեն «հրաչքանի» նշանակութամբ անուն կրող և դրան համապատասխանող հրե-բոցե աչքեր ունեցող վերոհիշյալ դիցական հերոսները:

⁸⁰ Հերոդոտոս, II, 42-44, 145:

⁸¹ Մ. Ն. Բոտովինիկ և ուրիշներ, 1985, էջ 134: Ա. Ի. Ջայկ, 1991, էջ 282: Ռ. Գրեյվս, 118(d), էջ. 337: Ն. Ն. Կազանսկի, 1989:

⁸² Մ. Աբեղյան, 1966, I, 7, էջ 78: Այս ամպրոպային կերպարներից մեկը ներկայանում է կնոջ տեսքով: Նման զուգահեռ տեսնում ենք սլավոնական բանահյուսութունում, որում ամպրոպի աստծո դերով ներկայացող աղջիկը կայծակնահարելով այրում է օձերին ու վիշապներին (Տ. Վ. Յիվյան, 1977, էջ 187):

⁸³ Գ. Ջահուկյան, 1981, էջ 59:

⁸⁴ Մովսես Խորենացի, I, ԻԲ (ԻԳ):

Որպես պատմական անձնավորություն, Խորենացին ներկայացնում է դիցական հատկանիշերով Հրաչեային նմանվող ևս մեկ կերպար, որն ըստ նրա աստվածացված էր: Դա Վահագնն է, որի «աչկունքն էին արեգակունք», վարսերը՝ հրե, իսկ մորուքը՝ բոց⁸⁵: Նա այս աստված-հերոսին ներկայացնում է որպես վիշապամարտիկ և նույնացնում Հերակլեսի հետ, որը նույնպես վիշապամարտիկ է և կրում է Վահագնին, Հրաչեային և «Հրաչք» անունը կրող վերոհիշյալ դիցերին նման հատկանիշ՝ «Հրափայլ աչքեր»⁸⁶: Նման բնութագրիչներով «Արևադեմք» կոչումով և փայլատակող արտաքինով է հատկանշվում նաև Հերակլեսի կելտական տարբերակը՝ Օգմա-Օգմիոսը⁸⁷:

Կրկնվող հատկանիշերին զուգահեռ, նմանություն է նկատվում «Հերակլես» անվան և հայկական դիցանունների միջև: «Հրաչք» անվան երկրորդ՝ ačk՝ հոգնակի արմատի եզակին հնչում է akn: Այն ծագում է հնդեվրոպական նախալեզվի ðki արմատից, որից հետևում են սլավոներեն oko, oči, լիթվերեն akis, պահլավերեն aš, թուրքերեն açam և նման այլ, նույն՝ «աչք» նշանակությունն ունեցող բառերը: Խեթերենում ու լատիներենում այն ունի -akalas, oculus ձևերը, որոնց նման արմատներ տեսնում ենք Հերակլեսի հունարեն, լատիներեն և էտրուսկերեն անվանաձևերում (Ἡρακλέης, Her-culēs, Her-cle): Ինչ վերաբերում է նույն անվանաձևերի առաջին՝ րո, her հնչուններին, ապա դրանք նույնանում են «Հրաչք-Հրաչեայ» անվան բառակազմությունում տեղ գտած առաջին՝ hr < hur արմատին, որը հայերեն բարբառներում հայտնի է նաև her տարբերակով (հերադան⁸⁸): Հայկական դիցերի ու դրանց անվանումների հետ ունեցած այս համապատասխանությունները լուրջ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ «Հերակլես» կամ նման անվանաձևերը կազմված են hur/her և akalas/oculus արմատներով (hur/her+akalas/oculus = Herakalas/Heroculus > Ἡρακλέης > Herculēs > Hercle) և ունեն նույն՝ «հրաչքանի» նշանակությունը: Այս ստուգաբանության օգտին է վկայում այն փաստը, որ Բեովուխյում Հերակլեսին տրվել է համիմաստ արմատներով կազմված և գրեթե նույն, «փայլող-պայծառ աչքանի» նշանակությունն ունեցող «Խարոփա (Χάροψ)» մականունը⁸⁹, որը կարող է լինել «Հերակլես» անվան հունարեն բառացի թարգմանությունը (χάρ «փայլող-պայծառ < հուր» + οψ «աչք»):

Հունարեն χάρ- < χέρ- արմատը ծագում է հնդեվրոպական նախալեզվի qer-, qor-, qr՝ «այրել» արմատից: Սա նկատի առնելով, հնարավոր ենք համարում նաև այն վարկածը, որ նախալեզվային նույն արմատից են ծագել «Հերակլես» անվան րո, her արմատները (qer+akalas/oculus = Qerakalas/Qeroculus > Ἡρακλέης > Herculēs > Hercle)⁹⁰:

Հերակլեսի «հրափայլ աչքերը» և դրան համապատասխանող՝ «Խարոփա-փայլող աչքանի» մականունը ենթադրել են տալիս, որ հնուց լայն ճանաչում գտած այս դիցական կերպարը ծագել է ամպրոպային աստծո մոտիվից: Նույն են հաստատում ամպրոպի-ուզմի աստված Թեշտուբի և Հերակլեսի միջև նկատված ընդհանրությունները⁹¹: Ըստ ամենայնի, այն նախամոտիվային ամպրոպի աստվածը, որից ծագել են այս շարքի դիցերը, պատկերացվել է, որ կայծակնահարել է հրե աչքերով: Դա ուղղակի արտահայտված ենք տեսնում հատկապես հրեղեն աչքերով ամեն ինչ այրող հայկական դիցերի կերպարներում: Հակառակորդներին աչքերով կայծակնահարող աստծո նախնական կերպարից է հավանաբար հետևել ուզմի վիշապամարտիկ աստծո մոտիվը: Հերակլեսի կերպարում ավելի ընդգծված է ուզմի աստվածը, բայց որոշ չափով ստվերված, նրա կամ նույն մոտիվից ծագող մյուս դիցերի կերպարներում արտահայտված է նաև հրե-փայլատակող աչքեր, բեղ-մորուք-դեմք կամ արտաքին ունեցող ամպրոպի աստվածը:

Հիմնահատկանիշերով Հերակլեսին և նրան նմանվող վերոհիշյալ աստվածներին է զուգահեռվում նաև բալթո-սլավոնական դիցարանում առաջնային դիրքեր գրավող Պերուն-Պերկունասը: Սա նույնպես ամպրոպի-ուզմի աստված է, ներկայանում է որպես վիշապա-

⁸⁵ Նույն տեղում, I, ԼԱ (ԼԲ):

⁸⁶ Ապոլլոգորոս, II, 4(9):

⁸⁷ KM, 2002, 5, 18:

⁸⁸ Հ. Աճառյան, Հ. III, «Հուր», էջ 126:

⁸⁹ Պավսանիաս, IX, 34(5):

⁹⁰ Այս զուգահեռում հնարավոր է, որ հայկական «Հրաչք, Հրաչեայ» դիցանունների hr արմատը նույնպես ծագում է նախալեզվային նույն արմատներից (qr (>hr) + ðki (>ač) > Hračk/Hračey), ինչի դեպքում կմերժվի նախալեզվային *p□r- արմատից դրա ծագեցումը:

⁹¹ Ա. Պետրոսյան, 2002, II, 1, էջ 55:

մարտիկ կամ Օձի Հակառակորդ, նկարագրվում ոսկե կամ արծաթե գլխով, հրե վարսերով կամ դեմքով⁹² և միջնադարյան աղբյուրներում հաճախ ներկայանում «ոսկեբեղ (yc злат)» կամ նման կոչումներով⁹³: Այս աստծո անվանաձևերն ավելի հաճախ ծագեցվում են *per- > *perk^W- հիմքից, որով հնդեվրոպական տարբեր լեզուներում կազմվել են «քար-լեռ» կամ «կաղնի-ծառ-անտառ» նշանակություններից բխող բառեր կամ անվանումներ⁹⁴: Բայց լեզվաբանական այլ քննություններում այս տեսակետը մերժվում է և հիշյալ դիցանունների ու բառերի հնչունական նմանությունը համարվում պատահական⁹⁵: Նման ստուգաբանությունը դժվար է բնդունել նաև այն առումով, որովհետև այդպիսով ստացվում է, որ բալթո-սլավոնական Ամպրոպի աստծո անվանաձևերը բխել են բացառապես նրա հակառակորդի խորհրդանիշներից (քար, կաղնի):

«Պերուն-Պերկունաս» անվան *per- արմատը բխեցվում է նաև *pūr- նախաձևից, որից բալթո-սլավոնական լեզուներում ծագում են «այրել, տաքացնել, եփել» և նման նշանակություններ կրող այլ բառեր⁹⁶: Նույն նախաձևից են ծագում հնդեվրոպական այլ լեզուներում «կրակ-հուր» նշանակող, կամ այս նշանակությունից ծագող *paḥ ḥ ur, pūr, pūr, pūr, por, fire, Feuer և նման այլ բառերը, ինչպես նաև հայերեն հւր արմատը⁹⁷, որը տեսանք ապրոպի աստծո գործառույթն ու նկարագիրն ունեցող աստվածների «Հրաչք, Հերակլես» և նման մյուս անվանումներում: Այս դիցանունների երկրորդ արմատի ծագումը ենթադրեցինք՝ ṓki «աչք» նախաձևից: Նույնը կարելի է ենթադրել նաև ամպրոպի աստծո բալթյան Perkūnas, Pērķōns, Perkuns անվանաձևերի դեպքում: Այսինքն՝ հնարավոր է, որ այս դիցանվանաձևերը նույնպես կազմվել են «հուր» և «աչք» նշանակող արմատներով (pūr+ṓki > per-k): Նույնը կարելի է ասել սլավոնական Perunъ դիցանվան վերաբերյալ, որից գուցե սղվել է երկրորդ՝ -k- < ṓki արմատը:

Բալթո-սլավոնական լեզուներում ամպրոպի աստծո «Պերկունաս, Պերուն» անվանաձևերից բխում են «ամպրոպ, կայծակ» նշանակող հասարակ բառեր (perkūnas, perkūnija, нярун, перун)⁹⁸: Նույն նշանակությամբ բառեր են փոխանցվել նաև հարևան ուզբո-ֆիննական լեզուներին, հանձինս perkele, pergel բառերի⁹⁹: Վերջիններս հատկանշական են նրանով, որ առավել մոտ են Հերակլեսի միջերկրածովյան անվանաձևերին (Ηρακλῆς, Herculēs), հատկապես էտրուսկյան Hercle անվանը: Սա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Perkuns (< Perkele), Hercle, Ηρακλῆς, Herculēs, Hr ačk' և նման մյուս դիցանունները միևնույն բառակազմությամբ անվանումներ են, որոնք կազմվել են հնդեվրոպական «հուր» և «աչք» արմատների բարբառային տարբերակներով:

Նմանվող անվանումներ են կրում նաև տարբեր դիցարաններից Հայտնի մի շարք ուզբո-մի-ամպրոպի աստվածներ կամ նման գործառույթներ ունեցող առասպելական հերոսներ: Խոսքը վերաբերում է խաթական Թարուհին, խեթական Թարխունին, գերմանա-սկանդինավյան և բալթո-ֆիննական Թորին ու Թարահին, կելտական Տարանիսին, հայկական Տորքին ու Տիրին¹⁰⁰ և այլն: Ինչպես ամպրոպի-ուզմի նախորդ աստվածների դեպքում, այս շարքի աստվածների անվանումների վերաբերյալ նույնպես կարելի է ենթադրել, որ կազմված են

⁹² Վ. Վ. Իվանով, Վ. Ն. Տոպորով, 1974, I, 1, էջ 4-30: Այս հեղինակները հանձինս մեծատառ գրվող «Օձ» դիցանվան, նկատի ունեն բալթո-սլավոնական դիցարանում չարիքի գլխավոր մարմնավորողին:

Պերունը ոսկե գլխով և հրե վարսերով ներկայանում է «Վելեսի գրքում» (99, 116):

⁹³ ХЛ, 1977, с. 24: ЛЛ, 1962, смб. 79: ИЛ, 1962, смб. 67:

⁹⁴ Վ. Վ. Իվանով, 1958: Վ. Վ. Իվանով, Վ. Ն. Տոպորով, 1974, I, 1, էջ 4-30:

⁹⁵ Ս. Լ. Նիկոլաև, Ա. Բ. Ստրախով, 1987, էջ 158-161:

⁹⁶ Վ. Ն. Տոպորով, 1977, էջ 136-142: Վ. Վ. Իվանով, Վ. Ն. Տոպորով, 1974, I, 1, էջ 4-17:

⁹⁷ Հ. Աճառյան, Հ. III, «Հուր», էջ 125:

⁹⁸ Վ. Վ. Իվանով, Վ. Ն. Տոպորով, 1974, I, 1, էջ 6:

⁹⁹ Մ. Գիմբուտաս, 2004, I, էջ 40:

¹⁰⁰ Տորքը ամպրոպային հատկանիշերով Հայտնի չի, բայց որպես թշնամիների դեմ դուրս եկած, գերբնական ուժի տեր հսկա (Մովսես Խորենացի, II, Ը), նա թվարկված նախորդ դիցերին է նույնանում ուզմի աստվածներին հատուկ գործառույթով: Իր հարթեցրած ժայռերի վրա նշաններ գծելու գրվագով նա նմանվում է հատկապես Հերակլեսին կամ նրա կելտական տարբերակ Օգմային, որոնք նույնպես առնչվում են նշանագրությունը կամ գրերի ուսուցմանը (KM, 2002, 5, 18: Ռ. Գրեյվս, 52, 119, 132, էջ 143, 343, 373): Նույն գործառույթով թվարկված դիցերին է նույնանում նաև գրչություն հովանավոր աստված Տիրը (Ագաթանգեղոս, 778):

«Հուր-կրակ» նշանակող արմատներով: Այս ենթադրությունն է հանգեցնում մասնավորապես կելտական ամպրոպի աստծո «Տարանիս» անվան «Էթարուն» տարբերակը¹⁰¹, որը համարվում է իրանական դիցարանում կրակը մարմնավորող ոգու «Աթար» անվանը: Ահուրամազդայի որդու այս անվան հիմքում հնդեվրոպական նախալեզվի *ātēr* (իրանական *ātar*, *ātur*, *ādār*) «կրակ» արմատն է, ինչն անմիջականորեն համարվում է Աթարի կրակային էությունը: Նույն հատկանիշն է նշմարվում ծիսական զոհաբերություններն այրել պահանջող Էթարուն-Տարանիսի¹⁰² կերպարում: Այս աստծո անվանաձևերը փաստում են, որ նախալեզվային *ātēr* արմատից կարող էին բխել *etar*, *tar*, *tor* և նման բառաձևեր, որոնցով կազմվել են «Էթարուն, Թարու, Տարանիս, Տարանուկուս»¹⁰³, Թոր, Թարխուն, Տորք» և նման այլ դիցանունները:

Դիցանունների ներկայացված խմբերի համեմատական քննությունը հանգեցնում է նաև այն ենթադրությանը, որ խեթական, հայկական և կելտական անուններում (Թարխուն, Տորք, Տարանուկուս) և դրանց համարվող այլ (փոքրասիական *Tark-*, *Targ-*, *Trok-*, *Ötork-*, *Trqqñt*, թրակիական *Τορχος*, էտրուսկյան *Tarchōn*) դիցանուններում կամ անձնանուններում¹⁰⁴ առկա է նաև նախալեզվային *ōki* «աչք» արմատը: Այսինքն, ենթադրում ենք, որ

այդ դիցանուններն ունեն «կրակ+աչք» բառակազմությունը (*ātēr+ōki* > *Tar-ħu-*, *Tox-χ*, *Tor-k*), *Tar/an/-uk-*) և «կրակե աչք-աչքանի» ստուգաբանությունը: Նույն ստուգաբանությունը կարելի է վերագրել «Էթարուն-Տարանիս, Թոր, Թաարա» և այս շարքի մյուս դիցանունների վերաբերյալ, որոնցից գուցե սղվել է երկրորդ *-k-* < *ōki* արմատը և պահպանվել միայն առաջին՝ (*ā*)*tēr* արմատը (*ātēr* > *Etar-un*, *Tar-anis*, *Tor*): Ստուգաբանության նման տարբերակը հանգեցնում է այն ենթադրությանը, որ այս դիցանուններն ունեն «հրաչքանի» ստուգաբանվող նախորդ խմբի դիցանուններին (Հրաչք, Հերակլես, Խարոփս, Պերկունաս, Պերուն և այլն) համանշանակ ստուգաբանություն:

Բառակազմությամբ տարբեր խմբեր կազմող ներկայացված դիցանունների համարժեքությունը և դրանք կրող կերպարների նույնությունը հաճախ արտահայտվում է ուղղակի: «Թոր» անունը կրող գերմանա-սկանդինավյան աստվածը հռոմեական աղբյուրներում կոչվում է «Հերկուլես»¹⁰⁵, ինչից հետևում է, որ դրանք նույն դիցին տրվող համարժեք անվանումներ են: Նույնը կարելի է ասել սկյութների նախահոր անվանաձևերի վերաբերյալ: Հերոդոտոսից հայտնի ծագումնաբանական տարբերակներից մեկում նա կրում է «Հերակլես», իսկ մյուսում՝ «Տարգիտոսս (*Ταργιτάος*)» անունը¹⁰⁶: Երկու դեպքում էլ սկյութների նախահայրը համարվում է Զևսի որդին, ինչը հիմք է տվել եզրակացնելու, որ Հերակլեսը դա նույն Տարգիտոսսն է¹⁰⁷: Հերակլեսին նման համարժեք անվանումներ են ուղեկցում նաև այլ դեպքերում: Դա վերաբերում է «Տարիքեյա» և «Տրաքինա» տեղանուններին, որոնցից առաջինը տրվել են Նեղոսի գետաբերանին գտնվող նրա պաշտամունքի վայրին, իսկ երկրորդը հաճախ Հերակլեսին առնչվող այն երկրամասին, որտեղ նա վախճանվել է¹⁰⁸:

Գլխավորապես դիցական նկարագրերից հետևած առաջադրված ստուգաբանությունները հանգեցնում են այն ենթադրությանը, որ ամպրոպի-առգմի աստծո մոտիվից ծագող, հայկական, փոքրասիական, միջերկրածովյան, կելտա-գերմանա-սկանդինավյան և բալթո-սլավոնական աստված-հերոսների «Հրաչք, Հերակլես, Խարոփս, Պերկունաս, Պերուն, Թարխուն, Տորք, Տիր, Թոր, Տարանիս, Տարանուկուս» և նման մյուս անվանումները կազմված են նույն կամ հոմանիշ արմատներով և բխում են միևնույն՝ «հրե-կրակե աչքանի» դիցական նշանակությունից: Հիմնականում հնդեվրոպական դիցարաններից հայտնի ամպրոպի աստծո նման անվանաձևերի հարադատությունը հաստատում են նաև լեզվաբանական քննությունները¹⁰⁹: Բայց դրանցում որևէ նշանակություն չի տրվում այս դիցանունները կրող աստված-հերոսների համար ընդհանրական հրե-կրակե աչք-արտաքին ունենալու

¹⁰¹ Է. Ռոսս, 2005, VI, 6, էջ 178:

¹⁰² Մ. Էլիադե, 2002, II, 21, §171:

¹⁰³ Տարանիսի անվանաձևերից մեկը (Մ. Էլիադե, 2002, II, 21, §171):

¹⁰⁴ Գ. Բ. Զահուկյան, 1981, էջ 60: Նույնի՝ 1987, II, 2(2), էջ 315, 338: Լ. Ա. Գինդին, 1967, IV, B, 7, էջ 126-128: Նույնի՝ 1981, IV, 3, էջ 36-41:

¹⁰⁵ Ժ. Դյումեզիլ, 1986, V, 2, էջ 140:

¹⁰⁶ Հերոդոտոս, IV, 5, 8-9:

¹⁰⁷ Բ. Ն. Գրակով, 1971, VI, էջ 82:

¹⁰⁸ Հերոդոտոս, II, 113: Ապոլլոգորոս, II, 7(6-7), 8(1):

¹⁰⁹ Վ. Վ. Իվանով, Վ. Ն. Տոպորով, 1974, I, 4, II, 8, էջ 105, 123, 210-211: Վ. Ն. Տոպորով, 1977ա, էջ 54-57: Ս. Լ. Նիկոլաև, Ա. Բ. Ստրախով, 1987, էջ 150-153:

ընդգծված նկարագրին, որից և մեր կարծիքով բխել են նրանց տրված նույնիմաստ անվանաձևերը: Մեր քննությունից հետևում է, որ դրանք նույն նախամոտիվային դիցին տրված և նույն դիցական նշանակությունից բխած, նույնիմաստ կամ համիմաստ դիցանուններ են, որոնք երբևէ ընդհանուր դիցարանից տրոհված էթնո-ցեղային դիցարաններում դիտվել են որպես տարբեր աստվածների կամ հերոսների անուններ:

Ամպրոպի-ռազմի աստվածների մոտիվից ծագող դիցերի անվանումների ստուգաբանության առաջադրված բանաձևով կարող են ստուգաբանվել նաև հետևյալ էթնանուններ, որոնք կրել են մեզ հետաքրքրող տեղաշարժերին մասնակից ժողովուրդները կամ դրանց մաս կազմող ցեղային միավորները:

Cherusci (գերմանական ցեղերից մեկի լատիներեն անվանումը): Ենթադրելի է *qer-* «այրել» + *ōki* (խեթերեն *ušk-*, հայերեն *ačk'*, բարբառային *ašk, ošk*) «աչք» բառակապակցությունը (*qer+ušk > ker-usc*):

Prusensis, Prausi, Prusy (բալկանյան, կելտական և բալթյան ցեղանուններ¹¹⁰): ենթադրելի է **pūr-* «հուր» + *ōki* (>*oči*) «աչք» բառակապակցությունը (*pūr+oči > pr-us(ensis), pr-ausi, pr-usy*):

Rus, տարբերակներ՝ *ros, roš, hros*¹¹¹ (սլավոնական էթնանուն): Ենթադրելի է *hur* (>*hr>r*) + *ōki* (> *oči, aš*) բառակապակցությունը (*r+oči > r-oč/oš/os > r-oš, r-us*): Նախորդ էթնանուններն առաջադրում են նաև **pūr+oči* բառակազմությունը (*pūr+oči > pr-us > r-us*): Հնարավոր ենք համարում, որ գոյություն են ունեցել այս էթնանվան թե՛ «հոռու», թե՛ «պոռու» և դրանց նման բարբառային նախաձևերը, որոնցից կարող էր հետևել միևնույն՝ «ոռու» անվանաձևը:

Rugi (գերմանացիներին ու սլավոններին տրվող ցեղանուն): Ենթադրելի է *hur* (>*hr>r*) + *ōki* (գերմանական լեզուներում *augo, Auge*) բառակապակցությունը (*r+auge > r-ug*): Ինչպես նախորդ էթնանվան դեպքում, ենթադրելի է այս ցեղանվան *pūr+auge>pr+ug* բարբառային նախաձևը (համարվում է «բրիգ-փոյուզ» ցեղանվանը):

Etrusci (էտրուսկների լատիներեն անվանումը): Ենթադրելի է *ātēr* «կրակ» + *ōki* (>*ušk*) «աչք» բառակապակցությունը (*ātēr+ušk > etr-usc*): Նույն բառակազմությունից կարելի է ենթադրել էտրուսկներին տրված մյուս՝ «տյուրսեն, տուսկ, տիրեն» անվանաձևերը:

T-y-w-r'-š` (ընթերցվում է՝ «Թուրշա», ծովի ժողովուրդների ցեղանուններից): Ենթադրելի է *ātēr* «կրակ» + *ōki* (< *aš*) «աչք» բառակապակցությունը (*ātēr+aš > tr-š*):

Առաջադրված ստուգաբանությունը ներկայացված էթնանունները ծագում են այն համիմաստ՝ «հրե-կրակե աչք» դիցական նշանակությունից, որից ծագած ենթադրեցինք «Հերակլես, Թոր, Պերուն, Պերկունաս» և նման դիցանունները: Բացառությամբ թուրշաների, այս էթնանունները կրող մյուս ժողովուրդները հայտնի են որպես հիշյալ անվանումները կրող աստվածների պաշտամունքի հետևորդներ կամ ուղղակի սերունդներ: Սա ենթադրելի է տալիս, որ նրանց էթնանունները բխում են այս ընկալումից և ունեն «Հերակլեսի/Թորի/Պերկունասի հետևորդներ-սերունդներ» իմաստը, ինչը համարելի է հունա-հռոմեական աղբյուրներում Հերակլեսի անմիջական սերունդներին տրված «Հերակլյաններ» կոչմանը:

Հանձինս Հերակլեսի, Թորի, Պերկունաս-Պերունի և դիցական նույն նշանակությունից բխող անուններ ունեցող ամպրոպի-ռազմի մյուս աստվածների, տեսնում ենք այն գլխավոր պաշտամունքը, որն ընդունված է եղել առաջավորասիական արեալից Միջերկրականի ավազան, իսկ այստեղից՝ Հյուսիսային Եվրոպա տեղաշարժված ժողովուրդների կողմից: Այդ պաշտամունքը ներկայացնող աստծուն հիշյալ ժողովուրդները ոչ միայն պաշտել են որպես գերագույն կամ առաջնային աստծո, այլև համարել են իրենց նախահայրը, ինչպես Հերակլեսի սերունդներ համարվող էտրուսկները, կելտերը, բավարա-գերմանացիները: Այսինքն, այդ ժողովուրդների մեջ այն եղել է գերագույն պաշտամունք կամ գրավել շատ ավելի առաջնային տեղ, քան հին հույների դեպքում, որոնց համար Հերակլեսը նախ և առաջ առասպելական հերոս էր, այլ ոչ թե աստված կամ նախահայր: Նույն հետևությունը հանգեցրեց ավանդապատումային և դիցաբանական պատկերացումների և լեզվաբանական տվյալների քննությունը: Այդ պաշտամունքը ներկայացնող ռազմի-ամպրոպի աստծո դիցանվանաձևերը և դրանցից բխող էթնանունները կազմող բառարմատները նշարվում են հայերենում (*hur, akn, ošk*), իրաներենում (*ātar, ātur*), խեթերենում (*akalas, ušk*), լատիներենում (*oculus*), գերմաներենում (*augo, Auge*), բալթո-սլավոններենում (*pyř, akis, oči*) և այս լե-

¹¹⁰ Վ. Ն. Տոպորով, 1977թ, էջ 81-82:

¹¹¹ Ս. Լեսնոյ, 1995, VI, 4, 6:

գուլներից արված ուզրո-Ֆիննական փոխառություններում (*perkele, pergel*): Ակնհայտ է, որ այս դեպքում նույնպես ուրվագծվում է Հայաստանից ու Զագրոսից Փոքր Ասիա, Միջերկրականի ավազան և Եվրոպայի Հյուսիս ձգվող այն նույն առանցքը, որը տեսանք տարբեր այլ անվանումներ, Հնագիտական ու մարդաբանական տվյալներ քննելիս:

Բ. Սլավոնական դիցա-առասպելաբանություն

Սլավոնական դիցա-առասպելաբանությունն ու բանահյուսությունը հին առաջավորասիական և հատկապես եգիպտական դիցաբանության հետ ունի ակնհայտ ընդհանրություններ, ինչով առավել լրջություն են ստանում սլավոնների նախնիների մերձավորարևելյան տեղաշարժերի մասին վկայող ավանդապատումային պատկերացումները: Դիցաբանական պատկերացումները մեծամասամբ ծագում են ընդհանրական մոտիվներից և դժվար է դրանցում առանձնացնել որոշակի մշակութային շերտերի հատուկ պատկերացումներ: Դրանց միջև առկա հարադատությունը բացահայտվում է այլ բնույթի յուրահատկություններով: Եգիպտոսի տարրեր ավելի հաճախ հանդիպում են այնպիսի մոտիվներում, որոնք կարող են լինել տեղական որոշ իրավիճակներով թելադրված ինքնուրույն զարգացումների արդյունք: Հենց նման յուրահատուկ կամ եգիպտոսյան ընդհանրություններն ու միայնակ հարադատ մոտիվներն են, որ կարող են վկայել հին մերձավորարևելյան տարածաշրջանի հետ սլավոնների նախնիների ունեցած առնչությունների մասին, ինչին կանդրադառնանք այս բաժնում

1. Սլավոնա-առաջավորասիական դիցական գուգահեռներ

ԶՈՒԳԱՀԵՌ 1. Բալթո-սլավոնական ամպրոպի աստծո հակառակորդ Օձը հաճախ ներկայանում է քարեղեն, նրան փոխարինում է քար-լեռը կամ դրան հավասարազոր հասկացություն համարվող ծառը, որոնք հեքիաթներում պատկերացվում են ծովի մեջ խոյացած ("На мори, на поморьи, на камни, на высту стоишь ива", կամ "На мори на кияни, на горе на Сияни стоишь дуб")¹¹²: Այս նկարագրով բալթո-սլավոնական դիցարանի Օձը գուգահեռվում է հատկապես հուրի-խեթական ամպրոպի աստծո հակառակորդ, ծովի միջից աստվածների երկնային կացարան խոյացած, քարե հսկա Ուլլիկումմին¹¹³:

Բալթո-սլավոնական ամպրոպի աստծո հակառակորդին, վերակազմված պատկերացմամբ նույնանում է Վելեսը¹¹⁴: Սա նույնպես պատկերացվել է քարեղեն, որի պաշտամունքի վայրերում որպես Վելեսի խորհրդանիշ, տեղադրել են հսկայական քարաբեկորներ¹¹⁵: Այս գործոնով արդեն քարե հսկա Ուլլիկումմինն է գուգահեռվում անմիջականորեն Վելեսը: Նույն աստվածները միմյանց են գուգահեռվում նաև միևնույն՝ *wel- «օձ» արմատից ծագեցվող Ullikummi և Велес անվանումներով¹¹⁶:

Վելեսի կերպարը արտահայտված է նաև սլավոնների քրիստոնեական հավատալիքներում ու բանահյուսությունում: Այս դեպքում նույնպես նրան բնորոշ գծերով ներկայացող հերոսների բնութագրիչները նույնանում են Ուլլիկումմինին: Վերջինս գուրկ է տեսողությունից, իսկ նրա գետնին հենված վերջույթները սղոցում է էա աստվածը: Այսպիսով աստված է, որ Ուլլիկումմին կուլը է և անոտ: Այս յուրահատուկ հատկանիշներով ենք տեսնում ամպրոպի աստծո հակառակորդի ընդգծված բնութագրիչներով Հայտնի, Վելեսի կերպարից ծագեցվող սուրբ Նիկոլային, որը տարբեր պատմություններում ներկայանում է կուլը-միականի, կաղ-միտանի կամ անոտ¹¹⁷: Նման պատկերացումներից մեկում, տերտերը Նիկոլային տեղաշարժվելու հնարավորությունից զրկելու համար, սղոցում է նրան պատկերող սրբապատկերի ներքին հատվածը, ինչը գուգահեռվում է էա կողմից Ուլլիկումմինի վերջույթները սղոցելու դրվագին:

Կուրություն մոտիվն արտահայտված է սլավոնական մեկ այլ աստծո կերպարում: Խոսքը վերաբերում է եռագլուխ Տրիգլավին, որին պատկերող արձանների աչքերը ծածկել են ծա-

¹¹² Վ. Վ. Իվանով, Վ. Ն. Տոպորով, 1974, I, 3, 6, էջ 75-103, 175:

¹¹³ ANET, 1969. *The Song of Ullikummi*, pp. 121-125:

¹¹⁴ Վ. Վ. Իվանով, Վ. Ն. Տոպորով, 1974, I, 2, էջ 31-75:

¹¹⁵ Ի. Վ. Դուբով, 1990, էջ 34-35; Կ. Ի. Կոմարով, 2003:

¹¹⁶ Ա. Պետրոսյան, 2002, էջ 53-54, 61, 89:

¹¹⁷ Բ. Ա. Ուսպենսկի, 1992, III, 5.2, էջ 89-94:

պավենով, քանի որ հավատացել են, որ նա վախեցել է արևի լույսից: Նույն հանգամանքն է արտահայտվում նաև սերբական և բուլղարական պատկերացումներից հայտնի, Տրիգլավի հատկանիշներով և նման անվամբ ներկայացող Տրոյանի դեպքում, որը հավանաբար անվանական համապատասխանություն պատճառով, նույնացվել է Հռոմի նույնանուն կայսրին: Սա նույնպես պատկերացվել է եռագլուխ, արևի լույսից վախեցող, ինչից խուսափելով, շրջել է միայն գիշերները¹¹⁸:

Տրիգլավ-Տրոյանը ոչ միայն պատկերացվել է եռագլուխ, այլև այծանման՝ այծի գլուխներով կամ ականջներով¹¹⁹: Նույնը կարելի է ասել Վելեսի վերաբերյալ, որի դերակատարը որպես Պերուն-Պերկունասին հակառակորդ, բալթո-սլավոնական պատկերացումներում հաճախ ներկայանում է այծի տեսքով¹²⁰: Այս կենդանու նկարագրով Տրիգլավն ու Վելեսը զուգահեռվում են Իրանի Հյուսիս-արևմուտքից, Լուրիստանից հայտնի վաղ դիցական պատկերներին: Կասիթական ժառանգություն համարվող այդ բրոնզաձուլյա պատկերներում որպես գերագույն դիցական կերպար է ներկայանում այծը: Այն հաճախ պատկերվում է եռագլուխ կամ միմյանց կցված երեք օղակների մեջ այծի գլուխներ պատկերող լուծոմաներով¹²¹ (տես Նկար Աժ1, 2), և փաստորեն կրկնում սլավոնական եռագլուխ-այծատիպ Տրիգլավի նկարագիրը: Այս համապատասխանությունն ոչ պատահական լինելը հիմնավորվում է «Վելեսի գրքում» տեղ գտած այն հաղորդմամբ, ըստ որի, սլավոնների նախնիները մեկ դար կայանել են Յոթգետայք-նախահայրենիքից Երկգետայք-Միջագետք ընկած, Փարս-Պարսքին հարող երկրամասերում¹²²: Ակնհայտ է, որ այստեղ խոսքը գնում է Հայաստանից հարավ-արևելք՝ Զագրոսի լեռներն ընդգրկող հենց այն տարածաշրջանի մասին, որտեղից հայտնաբերվել են լուրիստանյան այծապատկեր արձանիկները:

ԶՈՒԳԱՀԵՌ 2. Սլավոնական դիցարանի առաջնային աստվածներից մեկը Դաժդեոգն է, որի գործառույթը Հստակ չի և վիճարկվում է հետազոտողների կողմից: Նա նույնացվում է Արևի աստծուն¹²³, կամ էլ Դաժդեոգի համար ենթադրում են արևին առնչվող այլ դերեր:

Դաժդեոգը հայտնի է նաև «Դաշուբա» անվանատարբերակով: Միջագետքով ու Փոքր Ասիայով սլավոնների նախնիների անցնելու վերաբերյալ ավանդապատումային հիշողությունները և դրանց լրջությունը փաստող տարաբնույթ տվյալները վստահեցնում են, որ Dašuba, Dažba, Dažeb և Դաժդեոգի մյուս անվանատարբերակները¹²⁴ կարող էին ծագել հուրի-խեթական ռազմի ու ամպրոպի աստծո Teššub անունից: Այն կարող էր սլավոնականացվել տարբեր աղբյուրներում վկայված, Дашуба, Дажеб, Дажебъ, Дажебо, Да́бог, Дажебог, Дажедбог անվանատարբերակային անցումով, այդպիսով ստանալով սլավոններին հասկանալի վերիմաստավորում: Թեչուբ-Դաշուբա նույնությունն ավելի ուղղակի հաստատում ունի «Վելեսի գիրքը», որում Дажебо անունը կրող աստվածը, ինչպես Թեչուբը, ներկայանում է ռազմի-ամպրոպի աստծո հատկանիշներով: Նա հաղթական պատերազմներում հաճախ ուղեկցում է ռազմի-ամպրոպի աստված Պերունին: Որոշ դեպքերում Դաժդեոն սլավոններին «Հաղթանակ է բերում (принесе победу)» նաև միայնակ: Նրան տեսնում ենք նաև ամպրոպ-կայծակի աստծո հատկանիշներով: Նկարագրություններից մեկում Դաժդեոյի հագուստից անդրադարձվելով, «կայծեր են թռչում երկնքի ծայրերը (згы тешашуть до крае небесне)»¹²⁵:

Կարելի է ենթադրել, որ Դաշուբա-Դաժդեոգը սլավոնական դիցարանում նախապես ունեցել է այն նույն գործառույթը, ինչ որ հուրի-խեթական դիցարանում՝ Թեչուբը, այսինքն եղել է ամպրոպի ու ռազմի աստվածը: Հետագայում նա այդ դերը զիջել է Պերունին, կամ մնացել նրա ստվերում, բայց պահպանել է ռազմի-ամպրոպի աստծո որոշ հատկանիշներ:

¹¹⁸ Լ. Լեժյե, 1904, IV. Трајан - Тројан:

¹¹⁹ Նույն տեղում, IV. Трајан – Тројан, V. Триглав. Напомене 67 (Trihlab):

¹²⁰ Վ. Վ. Իվանով, Վ. Ն. Տոպորով, 1974, I, 4, էջ 124-125:

¹²¹ Ի. Մ. Դյակոնով, 1956, I, 5, էջ 130-131, նկար. 15, 16:

¹²² ВК, 2005, 15а, 38а:

¹²³ ИЛ, 1962, смб. 279:

¹²⁴ “Дашуба, Дажебо” դիցանուններն ըստ՝ Ա. Ս. Կայսարով, 1810, V, □Дажеб անվանատարբերակն ըստ. ХЛ, 1977, с. 24:

¹²⁵ ВК, 2005, 6а, 17б, 23, 24а, 25, 33:

Կասիթական ու Հուրի-խեթական դիցաբանություններից սլավոնական ներկայացված գուգազեոները, բացի եզակի որոշ մանրամասերի, հիմնականում վերաբերում են ընդհանրական մոտիվներին: Բայց դրանցում ակնհայտ է ինչպես մոտիվների հարադատություն, այնպես էլ տարբեր մանրամասերի համապատասխանություն: Սլավոնա-առաջավորասիական դիցական ընդհանրությունները շատ ավելի բազմազան են ու խորը: Նման հետևություններ են Վ. Իվանովն ու Վ. Տոպորովը, որոնց համար դիցական խորհրդանիշերին վերաբերող խեթական և արևելասլավոնական տարաբնույթ պատկերացումների բովանդակային կառուցվածքի համապատասխանությունը «բավականին նշանակալից է պատկերացվում»¹²⁶: Նույն հեղինակների եզրակացությունը, բալթո-սլավոնական ավանդույթը առնվազն երեք հազարամյակների ընթացքում, «առանց նշանակալի փոփոխություն», պահպանել է հնդեվրոպական առասպելի նախնական ուրվագիծը, որի վկայված ամենահին պատկերացումները հայտնի են Հին Հունաստան-Փոքր Ասիա-Միջագետք արեալի առավել արևելք և հարավ ընկած հատվածներից: Իսկ սա հենց այն տարածաշրջանն է, որտեղից հայտնի դիցաբանություններից են ակնհայտ գուգազեոներ ունեն մեր ներկայացրած սլավոնական պատկերացումները:

2. Սլավոնա-եգիպտական դիցաբանական գուգազեոներ

Սլավոնա-եգիպտական դիցական գուգազեոներն անհամեմատ ավելի սերտ են, ակնհայտ ու բազմազան: Երկու դեպքում էլ խոսքը վերաբերում է հիմունքային, եզակի կամ յուրահատուկ պատկերացումների: Եգիպտական դիցաբանում որպես այդպիսին հանդիսանում են Հոր-Սեթ աստվածային գույգին վերաբերող պատկերացումները: Հորը (Hr, Heru, Horus)¹²⁷ գլխավորապես ներկայանում է մարդու մարմնով ու բազեի գլխով կամ ամբողջությամբ այս թռչնի տեսքով: Որոշ դեպքերում նա ունի մարդու տեսք, բայց անհրաժեշտության դեպքում փոխակերպվում է բազեի: Սեթը (Set, Sutekh) կրում է կենդանական տարբեր խորհրդանիշեր: Լրիվ կենդանական տեսքով նա ավելի հաճախ ներկայանում է օձի, կոկորդիլոսի, խոզի, ավանակի կամ դրան նման տարախառնուրդ կենդանու տեսքով: Եգիպտական նախնական պատկերացումներում այս գույգը ներկայանում է որպես ցերեկն ու գիշերը խորհրդանշող միմյանց ուղեկից եղբայրներ, որոնք հաճախ պատկերվում են մեկ մարմնում միավորված բազե-կոկորդիլոսի, կամ բազեի ու ավանակի գլուխներ ունեցող էակի տեսքով (տես Նկար Ե. Հ-Ս1-7+ՀնՀն1): Հորն ու Սեթը առանձին-առանձին ներկայանում են նաև որպես անդրաշխարհով նավող Ռա-արևի պահապաններ: Նրանք նավակի վրայից նիզակահարում են չարիքի գլխավոր մարմնավորում Ապեպ-օձին, որն «Արևային նավակի» անձնակազմի վրա է հարձակվել գետի միջից (տես Նկար Ե. Հ-Ս6-7): Հիքսոսների տիրապետության ժամանակներում Սեթը գրավում է գերագույն աստված Ռա-արևի տեղը: Բայց հետագայում նա ստանձնում է մինչ այդ իր հակառակորդի՝ Ապեպի դերը, որին հատուկ օձի կամ կոկորդիլոսի կերպավորմամբ, վերածվում է չարի, խավարի, արհավիրքի, մահվան խորհրդանիշի: Այս դեպքում նրա կատաղի հակառակորդի դերով հանդես է գալիս Հորը, որը ներկայանում է որպես լույսի, արևի, կյանքի պաշտպան: Ենթադրվում է, որ այս փոփոխում Սեթը դիտվել է որպես հիքսոս զավթիչների խորհրդանիշ, ինչով և պայմանավորվում է նրա բացասական փոխակերպությունը¹²⁸:

¹²⁶ Վ. Վ. Իվանով, Վ. Ն. Տոպորով, 1974, I, 2, 5, էջ 34-35, 156-158:

¹²⁷ Եգիպտական դիցաբանում հայտնի են նույն՝ «Հոր» անունը կրող, բայց ազգակցական տարբեր դերերով ներկայացող երկու աստվածներ՝ Հոր Ավագն (Heru-Behtet) ու Հոր Կրտսերը (Heru-pa-khrat > Harpocrates): Նրանց գործառույթները հաճախ սերտաճում են և այդ դեպքերում դժվար է այս աստվածներին միմյանցից տարբերակել (Ե. Ա. Բաջ, 1895, *Intruduction. The versions of the Booc of the dead*, p. CXIV-CXV: Մ. Է. Մատե, 1956, *Сказание о Горе Бехгетском, крылатом солнце*, с. 119-126, *коммент а* (с. 147-148); *Победа Гора*, с. 126-138, *коммент а* (с. 150)): Այս առումով մեզ համար ընդունելի է այն տեսակետը (Բ. Բրաուն, 1923, II, էջ 71, 81), որ նախապես գոյություն է ունեցել «Հոր» անունը կրող մեկ կերպար, որից հետագայում ծագել է դրան ըստ էության կրկնող երկրորդ Հորի (Կրտսերի) մոտիվը:

¹²⁸ Ե. Ա. Բաջ, 1900, III, p. 122-123, 126-127: Նույնի՝ 1905, Vol II. *The Book of Gates*, XI, p. 247, 251, XII, p. 263, 267: Նույնի՝ 1912, IV, p. XXXVIII-XLVI (*Introduction*), 28-95 (*Text*): Նույնի՝ 1895,

Սեթը Հայտնի է նաև ռազմի-ամպրոպի աստծո գործառույթով և Հին եգիպտացիների կողմից նույնացվել է խեթական ռազմի-ամպրոպի աստված Թեշուբին¹²⁹: Նրա այս գործառույթը պահպանվում է նաև բացասական փոխակերպության փուլում: Այսինքն, այս դեպքում Սեթը համատեղված կրում է և՛ ռազմի-ամպրոպի աստծո, և՛ վաղ պատկերացումներում նրա Հակառակորդ ներկայացող Օձ-Վիշապի գործառույթները: Այս Հակասական գործառույթներով ներկայացող Սեթը, եգիպտական դիցարանի գլխավոր, պատմական զարգացումներով թելադրված և ընդհանրական մոտիվից բացահայտորեն շեղված յուրահատկությունն է:

Ընդհանուր առմամբ Հորը և Ապեպ-Սեթը մեկը մյուսի Հակադարձ արտահայտություններն են՝ լույս-խավար, ցերեկ-գիշեր, բարի-չար, կյանք-մահ, կարգ-անկարգություն, երկնային բազե-սողուն կամ այլ երկրային ստորադասված կենդանիներ: Ակնհայտ է, որ նրանք ծագում են դիցական պատկերացումներում ընդհանուր, միմյանց դեմ անհաշտ պայքար մղող, հաճախ եղբայրներ ներկայացող զույգի մոտիվից (Սպենթա Մայնյու-Անգրո Մայնյու, Պոլիդեմիոս-Կաստոր, Մավու-Լիզա):

Եթե բացառենք ընդհանրական մոտիվները, ապա եգիպտական դիցաբանության թվարկված գրեթե բոլոր յուրահատկություններին զուգահեռվող պատկերացումներ հանդիպում են սլավոնական դիցա-առասպելաբանությունում ու բանահյուսությունում:

ԶՈՒԳԱՆԵՌ 1. Սլավոնական առասպելաբանության Հայտնի Հերոս Վսեսլավը կամ Վոլխ Վսեսլավեիչը մի դեպքում փոխարկվում է երկնքում ճախրող «պայծառ բազեի», մեկ այլ դեպքում՝ խավարում վազվող «գորշ գայլի»¹³⁰: Դեռևս մանուկ հասակում նա «խոսում է ինչպես ամպրոպն է որոտում» և ներկայանում որպես բազմահազար բանակ ունեցող և հաղթական պատերազմներ մղող գերբնական Հերոս:

Վսեսլավի «բազե-գայլ» կենդանական երկակի կերպավորումը զուգահեռվում է Հատկապես Հոր-Սեթ զույգի բազե-կոկորդիլոսի տեսք ունեցող, մեկ մարմնում միավորված տարբերակին (տես Նկար Ե.Ղ-Ս*): Այս երկակի կերպարների կենդանակերպ խորհրդանիշերից միմյանց չեն համապատասխանում կոկորդիլոսն ու գայլը, բայց դա կարելի է համարել սլավոնների եվրոպական բնակության կենդանական միջավայրին անհարիր կենդանու փոխարինում դրան առավել նման այլ արարածով: Թեև սլավոնների դիցա-բանահյուսական պատկերացումներից մեկում, ինչին կանդրադառնանք ստորև, պահպանվել է նաև կոկորդիլոսի խորհրդանիշով ներկայացող նույնադեր կերպար:

Նույնանում են նաև սլավոնական և եգիպտական նույն կերպարների գունային խորհրդանիշերը: Պայծառ-գորշ հակադարձ երանգավորումներով բնորոշվող Վսեսլավը զուգահեռվում է լույսը, ցերեկը խորհրդանշող, սպիտակ դեմքով ներկայացող Հորին¹³¹ և խավարը խորհրդանշող Սեթին: Վերջինս նաև ռազմի և ամպրոպի աստված է: Նույն դերերն ենք տեսնում Վսեսլավի նկարագրում, որը հաղթական մարտեր մղող գերբնական ռազմիկ է, իսկ ամպրոպի աստծո մոտիվից նրա ծագումն արտահայտվում է «ամպրոպաձայն» հատկանիշով, որով հատկանշվում է նաև Սեթը¹³²:

Եգիպտական աստվածային զույգի հետ է զուգահեռվում նաև Վսեսլավի ծագման պատմությունը: Նրա մայրը՝ Մարֆա Վսեսլավեան, օձից հղիանալով՝ ծնում է Վսեսլավին: Այսինքն, որպես վերջինիս էպիկական ծնողներ են ներկայանում կինն ու օձը: Նույն բնութագրերով են ներկայանում նաև Հոր-Սեթ զույգի ծնողները: Եգիպտական աստվածների ծննդաբանությունում այս զույգը համարվում է երկնքի աստված Նութի և երկրի աստված Գեբ-Սեթի որդիներ¹³³: Նութը հաճախ պատկերվում է մերկ կնոջ տեսքով, որի մարմնով կազմված, երկինքը խորհրդանշող լայն կամարի տակ նստած կամ պառկած է երկիրը խորհրդանշող Գեբը, որը որոշ պատկերներում կրում է օձի գլուխ (տես Նկար Ե.Ն-Գ1-2): Իսկ ընդհանրապես նա համարվում է երկրային օձերի հայրը¹³⁴:

Intruduction. The versions of the Booc of the dead, p. CXV: Դ. Մաքենդի, 1907, XX, էջ 259-261: P/laO, 27, 44, 49-50: Մ. Է. Մատե, 1956, էջ. 119-126:

¹²⁹ Դ. Մաքենդի, 1907, XX, էջ 259- 261: К/ПАБ, 1960, коммент. 2,19 (с. 53-54): ANET, 1969. Egyptian and Hittite Treaties, p. 199, 201, footn. 8, 15; The Egyptian and the god of Asia, p. 249:

¹³⁰ Бл, 1988, 2. Волх Всеславьевич, с. 28-33:

¹³¹ P/laO, 22:

¹³² Մ. Մյուլլեր, 2005, V, էջ 114:

¹³³ Ե. Ա. Բաջ, 1912, I, էջ. XX: P/laO, 12:

¹³⁴ Ս. Է. Մատե, 1956, II, էջ 36, նկար 18 (էջ 38); Ե. Ա. Բաջ, 1912, II, էջ XXX:

Այսպիսով, ինչպես երկկերպար Վսեսլավի, այնպես էլ Սեթ-Հոր զույգի ծնողները, ներկայանում են կնոջ և օձի տեսքով: Վսեսլավի ծնողների զուգավորման նկարագրությունը (նրա մայրը քարի վրայից ընկնում է օձի վրա և հղիանում)¹³⁵ նույնպես կրկնում է Հատկապես եգիպտական դիցարանին Հատուկ բեղմնավորման տեսարանը, որում երկնքի իգական աստվածուհի Նուլթը վերևից իջնում է երկրի արական աստված Գեբ-օձի վրա (տես Նկար Ե.Ն-Գ1):

ԶՈՒԳԱՀԵՌ 2. «Սլովենի ու Ռուսի ասքից» հայտնի է սլավոնական և ընդհանրապես Հնդեվրոպական դիցական պատկերացումներին հակասող մի ընդարձակ դրվագ: Դրանում ուռևաների նախահայր Սլովենի ավագ որդի Վոլխովը ներկայանում է որպես մի չարագործ, Վոլխ գետի մեջ պառկած մարդակույլ հրեշ-կախարդ, որը վերածվում է իրեն երկրպագելուց հրաժարվողներին խժռող «կատաղի գազանի»՝ կոկորդիլոսի: Նա կրում է «Гром (Ամպրոպ)» կոչումը և ուղղակիորեն նույնացվում ամպրոպի աստված Պերունին: Նույն ասքի ուշ տարբերակներում Վոլխովին տրվում է նաև «օձ-Պերուն (Змияка-Перюн)» կոչումը¹³⁶, ինչից հետևում է նաև նրա օձային կերպավորումը: Չար աստծո դերով ներկայացող Պերունին զուգահեռվող կերպար ենք տեսնում նաև սերբական որոշ պատկերացումներում, որոնցում չարի մարմնավորում Օձ-Վիշապը կրում է ամպրոպային հատկանիշներ¹³⁷:

Այսպիսով, գերազանցապես որպես Օձի հակառակորդ ներկայացող Պերունը կամ ամպրոպի աստվածը¹³⁸, սլավոնական որոշ պատկերացումներում ներկայանում է իր հակառակորդի բացասական դերով ու կերպավորմամբ: Այս նկարագրով սլավոնական ամպրոպի աստվածը զուգահեռվում է եգիպտական Սեթի, բացասական դերափոխություն էնթարկված, միաժամանակ ամպրոպային հատկանիշները պահպանած տարբերակին: Սա հին մերձավորարևելյան դիցական պատկերացումներում եզակի, բացառապես Սեթին վերագրելի, ինչպես ասվեց, պատմական զարգացումների արդյունքում նրա փոխակերպված տարբերակի հետ ունեցած զուգահեռ է, ինչը, թերևս, եգիպտա-սլավոնական երբեմնի անմիջական առնչությունների մասին վկայող առավել ակնհայտ փաստարկ է:

Ակնհայտ զուգահեռներ ունեն նաև սլավոնական և եգիպտական նույն աստվածներին վերաբերող մանրամասերը: Վոլխով գետում պառկած, իր հակառակորդներին խժռող, կոկորդիլոսի կամ օձի կերպավորմամբ ներկայացող Պերունը կրկնում է Նեղոսով նավարկող Ռա-արևի վրա գետի միջից հարձակվող, նույն կենդանիների կերպավորմամբ ներկայացող Սեթի նկարագիրը (տես Նկար Ե.Ն-Ս1**): Եգիպտական դիցական պատկերացումներին համադրվող եզակի զուգահեռ է նաև Վոլխով/Պերունի, սլավոնների բնակության միջավայրին անհարիր, իսկ եգիպտականին հարազատ կենդանու կոկորդիլոսի կերպավորումը:

ԶՈՒԳԱՀԵՌ 3. Սլավոնական դիցարանում «Հաստատուն զույգ» են կազմում առաջնադրին աստվածներ Պերունն ու Խորսը: Այս հետևությունն հանգամ Մ. Վասիլևը դա հիմնավորում է նրանով, որ սլավոնական աստվածներին թվարկող ցանկերում վերջիններս մեծամասամբ հիշատակվում են կողք-կողքի, իսկ «Երեք սրբերի զույգը» վերնագրով հայտնի քարոզում Պերունն ու Խորսն ուղղակի համարվում են ամպրոպի զույգ աստվածներ («два ангела громная есть; елленский старец Перунъ и Хорсъ жидовинъ, два еста ангела молнии»)՝¹³⁹: Ամպրոպային զույգ աստվածների մոտիվը տեսնում ենք նաև ուռևական հեքիաթում: Դրանում որպես թագավոր և թագուհի ներկայացող աստվածների զույգը չարքի մարմնավորում Օձին սպառնում է հուր ու կայծակով և կրում իրենց գործառույթն արտահայտող երևույթներին համապատասխանող՝ «Հուր (Огонь)» և «Կայծակ (Маланьвица)» անունները¹⁴⁰:

Ամպրոպի աստծո հատկանիշներ ունեցող Խորսին տեսնում ենք նաև XVI դ. Ռուսաստանում ճամփորդած գերմանացի հեղինակ Վոլդեբերի նկարագրություններում: Նրա

¹³⁵ Այս տեսարանի նկարագրության սլավոնական այլ տարբերակները տես՝ Վ. Վ. Իվանով, Վ. Ն. Տոպորով, 1974, I, 4, էջ 124:

¹³⁶ Ա. Ն. Ռոբերտսոն, 1984, էջ 411:

¹³⁷ Ն. Ի. և Ս. Մ. Տոլստոյներ, 1984, էջ 87, 104, 107, 109:

¹³⁸ Վ. Վ. Իվանով, Վ. Ն. Տոպորով, 1974, I, 1, էջ 4-30:

¹³⁹ Մ. Ա. Վասիլև, 2000, Գլ. 4:

¹⁴⁰ НРС, 1984. I, N163, с. 316, N164, с. 318, 319:

Համաձայն, Պսկովում գտնվող քարե արձանի Հորինվածքում այս աստվածը պատկերված էր օձի վրա կանգնած, թուրն ու հրե ճառագայթը ձեռքին¹⁴¹: Այս կերպավորմամբ խորաբ ներկայանում է ամպրոպի աստծո գլխավոր հատկանիշներով՝ հրե ճառագայթով և որպես վիշապամարտիկ: Խորսի կողքին դրված է եղել «Ուսլադ» կոչվող (բնագրային գրությունը մեզ հայտնի չի) աստծո արձանը, որի վերաբերյալ հաղորդվում է միայն այն, որ նա ձեռքին խաչ է կրել: Նույն անվամբ (Uslad) սլավոնական աստված հիշատակում է նաև գերմանացի մեկ այլ հեղինակ՝ Հերբերշտեյնը¹⁴²: Նման անուն ունեցող աստվածություն հայտնի է նաև «Վլադիմիրյան կուռքերի մասին (О идолах Владимиrowых)» վերնագրին ունեցող քարոզից¹⁴³: Այս հիշատակություններում Ուսլադի դիցական կերպարը չի լուսաբանվում: Բայց պետք է ակնկալել, որ խորսի կողքին կարող էր լինել հաճախ նրա հետ զույգ կազմող Պերունի արձանը: Այս առումով միանգամայն ընդունելի է այն տեսակետը, ըստ որի՝ «Ուսլադ» անվանումը համարվում է ոչ թե դիցանուն, այլ ծագում է Պերունին տրվող՝ *yc злат (оуць златъ, оуць золот)*¹⁴⁴ «ոսկեբեղ» բնութագրիչից¹⁴⁵ (*yc злат > Uslad*): Դա միանգամայն ակնհայտ է հին ռուսական տարեգրություններում և Հերբերշտեյնի գրառումներում տեղ գտած աստվածների ցուցակների համեմատությունից: Առաջին դեպքում հիշատակվում են Պերունը, նրա երեք բնութագրիչները, այնուհետև ևս հինգ աստվածներ: Վունդերերը նույն հերթականությամբ հիշատակում է նույն աստվածներին, բայց թվարկում Պերունի բնութագրիչներից միայն երկուսը: Նրա հիշատակությունում բացակայում է միայն այս աստծո երրորդ՝ *yc злат* կամ նման տարբերակներով հիշվող բնութագրիչը, որին փոխարինում է *Uslad* աստվածանունը¹⁴⁶: Այս ուղղակի փաստարկից հետո կասկած չի մնում, որ *Uslad* անունով սլավոնական աստված գոյություն չի ունեցել և այն թյուրիմացաբար բխեցվել է Պերունի *yc злат* բնութագրիչից: Նույն հիմնավորմամբ վատահորեն կարելի է ասել, որ Վունդերերի հիշատակած Ուսլադ աստվածը, որի արձանը դրված է եղել խորսի արձանի կողքին, դա նույն Պերունն է¹⁴⁷: Սա պետք է համարել Պերուն-Ուսլադին ու խորսի որպես «անբաժան զույգեր» ներկայացնող, նախորդ տվյալների հետ ընդհանրացող ևս մեկ փաստարկ:

Վերևում խոսվեց այն մասին, որ Պերունն ակնհայտ զուգահեռներ ունի եգիպտական զույգը կազմող աստվածներից Սեթի հետ: Այստեղ արված պարզաբանումներից հետո ակնհայտ է դառնում, որ Պերունի հետ զույգ կազմող խորսն իր հերթին նույնանում է Սեթի հետ զույգ կազմող Հորի հետ: Դա տեսնում ենք հատկապես Հորի և չարիքի մարմնավորման տարբերակով ներկայացող Սեթի պայքարի տեսարաններում: Դրանցում որպես Ռասարեին պաշտպանող աստված բազեազլուխ Հորը սրբազան նավակի կամ ձիու վրայից նիզակահարում է օձի կամ կոկորդիլոսի տեսքով ներկայացող այդ հրեշին (տես Նկար Ե.Ն-Ս1**+ՀնՀն1*): Որոշ դեպքերում նա ուղղակի կանգնած է օձի կամ կոկորդիլոսի վրա և հրեշին խոցում է այդ դիրքից¹⁴⁸ (տես Նկար Ե.Ն-Ս8-9): Վերջին տեսարանն ուղղակի

¹⁴¹ Վունդերեր:

¹⁴² Հերբերշտեյն, էջ 63:

¹⁴³ Ն. Մ. Գալկովսկի, 1913, 1916, I, 12:

¹⁴⁴ ХЛ, 1977, с. 24: ЛЛ, 1962, смб. 79: ИЛ, 1962, смб. 67:

¹⁴⁵ *Տես՝ Հերբերշտեյն, ծանոթագր. 83 (էջ 292):*

¹⁴⁶ Լավրենտևսկյան տարեգրություն. - “Перуна древ на а главу эго сребрену. а оуць златъ. и Хърса Дажьба□. и Стриба□. и Симарьгла. и Мокошь”:

Հերբերշտեյնի Գրառումներ. - “Перун (Perun, Perun), был деревянный, но с серебрянной головой; остальные назвались Услад (Uslad), Хорс (Corsa), Даждбог, (Daswa) Стрибог (Striba), Симаргл (Sumaergla) и Мокош (Macosch)”:

¹⁴⁷ Ըստ ամենայնի՝ հին ռուսները Պերունի *yc злат* բնութագրիչով նրան տվել են «Ուս-զլատ» կամ նման մականուն, ինչը հետևում է նրանից, որ այդպիսի մականուն հայտնի էր նաև ռուսական աղբյուրներին: Բայց եթե Ռուսաստանում ճամփորդող Վունդերերը Պերունին նման մականունով է կոչել, ըստ ամենայնի՝ կրկնելով տեղացիներին, ապա Հերբերշտեյնը սեփական նախաձեռնությամբ կարող էր ռուսական տարեգրություններից Պերունի *yc злат* բնութագրիչը ընթերցել *uslad* և համարել ևս մեկ աստծո անվանում:

¹⁴⁸ Մ. Է. Մատե, 1956, Переводы мифов. Сказание о Горе Бехгетском, крылатом солнце. С. 119-126. Рис. 14 (с. 33), 42 (с. 131). Табл. XXIX, XXX, XXXIII: Ե.Ա. Բաջ, 1912, VIII, p. LXXI: Р/аО, 50: Մ. Մյուլլեր, 2005, Նկար 122 (էջ 127):

կրկնում է Վուեդերերի վերոհիշյալ նկարագրությունը: Երկու դեպքում էլ տեսնում ենք նույն հորինվածքը, Հորը կամ Խորսը խոցում են սողունին՝ նրա վրա կանգնած:

Վուեդերերի այն հաղորդումը, ըստ որի, Ուսլադ-Պերունը ձեռքին խաչ է կրել, նույնպես ունի իր եգիպտական գուգահեռը: Դիցական պատկերներում որպես կանոն, եգիպտական աստվածները ձեռքին կրում են Ankh կոչվող կյանքի խաչաձև խորհրդանիշը (տես նկար Ե.Տրբբ): Այս գուգահեռում իր պատասխանը կարող է ստանալ այն հարցը, թե ի՞նչ խաչ է կրել սլավոնների նախաքրիստոնեական աստվածը:

Այս և նախորդ քննություններից ակնհայտ է, որ եգիպտական Հոր-Սեթ դիցական գուգահեռի հետ սլավոնական դիցաբանությունում նույնանուն է ոչ միայն երկակի բնութագիր ունեցող Վասելավը, այլև Խորս-Պերուն աստվածային գուգահեռը: Դրանում համոզվում ենք շատ ավելի անմիջական փաստարկով: Եթե սլավոնական աղբյուրներն ուղղակի կամ անուղղակի Ապոլլոնի հետ են նույնացնում Խորսին ու Պերունին, ապա հույն պատմիչ Պլուտարքոսը նույն աստծուն է նույնացնում Հորին¹⁴⁹: Սա, ինչպես ասվեց, եգիպտական նախնական պատկերացումներում ներկայանում է Սեթի հետ մեկ մարմնում միավորված, կամ որպես նրան ուղեկից գուգահեռ: Այսինքն, ուշ շրջանում հույներին հայտնի Հորը նախապես պատկերացվել է Սեթի հետ անբաժան գուգահեռ կազմած: Այսպիսով, թեև միջնորդավորված, բայց շատ ավելի անմիջականորեն, նորից նույն գուգահեռում են հայտնվում եգիպտական և սլավոնական աստվածային գուգահեռը:

Դիցաբանական ակնհայտ ընդհանրություններն ուշադրություն են հրավիրում նաև եգիպտական և սլավոնական գուգահեռը կազմող աստվածների Hr-Horus և Xopс անվանումների վրա, որոնք հնարավոր է, որ նույն, կամ մեկը մյուսից ծագած դիցանուններ են: Սլավոնական այս աստծո արևային գործառույթը, ինչով պայմանավորվել է նրա անվան առավել ընդունված ստուգաբանությունը, ենթադրվել է «Խոսք Իգորի գնդի մասին» ասքում Վասելավի հատած Խորսի ուղին Արևի ուղու հետ նույնացնելով: Այս գուգահեռում Խորսը նույնացվել է Իպատեկյան տարեգրությունում¹⁵⁰ ուղղակիորեն Արևի աստված համարվող Դաժդեոգին, իսկ նրա անվանումը հիմնականում ծագեցվել իրանական լեզուներից և առնչվել իրանական հավատալիքներին¹⁵¹: Բայց Վ. Տոպորովի կարծիքով, «Խորս-Արև» նույնությունը «չի կարող համարվել ակնհայտ»¹⁵²: Այս հետևությունն է հանգեցնում նաև այն, որ Արև աստվածը նույն տարեգրությունից հայտնի է «Արև թագավոր (Солнце царь)»¹⁵³, իսկ անմիջապես «Իգորի ասքում»՝ «Պայծառ և եռապայծառ արև (СВѢТЛОЕ И ТРЕСВѢТЛОЕ СЛѢНЦЕ)» կոչումներով¹⁵⁴ և որևէ կերպ չի նույնացվել այդ աղբյուրներում հիշատակված Խորսի հետ:

Ի տարբերություն Հոր-Հորուսի ու Խորսի, եգիպտական և սլավոնական դիցական գուգահեռը կազմող մյուս երկու աստվածները՝ Սեթն ու Պերունը, կրում են միանգամայն տարբեր անվանումներ: Այս առումով պետք է նկատի առնել, որ «Պերուն» դիցանունը, հատկապես դրա բալթյան «Պերկունաս» անվանաձևը, ինչպես տեսանք, բառակազմությամբ նույնանուն է «հրաչքանի» ստուգաբանվող «հրաչք, Հերակլես» և նման դիցանուններին, հետևաբար սլավոններն այն կարող էին ժառանգել ոչ թե եգիպտական, այլ դեռևս առաջավորասիական, կամ ավելի ուշ, Հյուսիսամիջերկրածովյան առնչությունների շրջանում:

Հոր-Սեթ և Խորս-Պերուն աստվածային գուգահեռի ընդհանրացող գուգահեռներից որոշ շեղում է հանդիսանում այն, որ եթե եգիպտական գուգահեռը որպես ամպրոպի աստված է ներկայանում միայն Սեթը, ապա այս գործառույթը, ինչպես տեսանք, վերագրվում է սլավոնական գուգահեռ կազմող և՛ Պերունին և՛ Խորսին: Այս առումով կարելի է ենթադրել, որ անհամեմատ ավելի ընդգծված որպես ամպրոպի աստված ներկայացող Պերունի գլխավոր գործառույթը որոշ դեպքերում գուգահեռաբար վերագրվել է նաև նրա հետ մշտական գուգահեռ կազմող Խորսին:

Սլավոնական երկու ամպրոպի աստվածների գոյությունը կարելի է պատկերացնել նաև այլ տարբերակով: Այս առումով անհրաժեշտ է նկատի առնել, որ Հորը եգիպտական դիցաբանում ներկայանում է Օձ-Ապեպ-Սեթի հակառակորդի հաստատուն դերով: Իսկ քանի որ հնդեվրոպական դիցաբանում Օձի հակառակորդի դերով որպես կանոն ներկայանում է ամպրոպի աստվածը, ապա կարելի է ենթադրել, որ սլավոնները Օձի հակառակորդ եգիպտա-

¹⁴⁹ Մ. Ա. Վասիլև, 2000, Գլ. 4: P/IaO, 12:

¹⁵⁰ ИЛ, 1962, смб. 279:

¹⁵¹ Ն. Մ. Գալկովսկի, 1913, 1916, I, 7: Վ. Ն. Տոպորով, 1989, I, էջ 26-38: Վ. Վ. Մարտինով, 1989, էջ 65-69: Մ. Ա. Վասիլև, 2000, Գլ. 2:

¹⁵² Վ. Վ. Իվանով, Վ. Ն. Տոպորով, 1965, I, 2(6), էջ 18:

¹⁵³ ИЛ, 1962, смб. 279:

¹⁵⁴ СПИ, 1986, с. 38:

կան Հորին «Խորս» անունով ընդգրկելով սեփական դիցարան, նրան Պերունի հետ կարող էին դիտել որպես Ամպրոպի աստված:

Եվս մեկ էական շեղում է հանդիսանում այն, որ եթե եգիպտական աստվածային զույգի մեջ առաջնությունը պատկանել է Հորին և միայն Հիքսոսյան փոփոխում է այն անցել Սեթին, ապա սլավոնական զույգի դեպքում անվիճելի առաջնություն է ունեցել միայն Սեթին գուգահեռով Պերունը: Սա կարելի է մեկնաբանել նրանով, որ սլավոնական դիցարանը ամեն դեպքում հարազատ է մնացել հնդեվրոպական նախնական կառույցին, որում գլխավոր կամ առաջնային դերը պատկանել է ամպրոպի աստծուն¹⁵⁵: Թեև Պերուն-կոկորդիլոս-օձի տարբերակը փաստում է, որ ինչ որ փոփոխում կամ ներցեղային որևէ դիցարանում, սլավոնական այս աստվածը նույնպես, ինչպես եգիպտական Սեթը, երկրորդվել է և դիտվել որպես չարի մարմնավորում:

Անկախ այս և մյուս անհամաձայնությունների, ներկայացված առանցքային և եզակի համապատասխանությունները միանգամայն բավարար են հանգելու այն հետևությունը, որ սլավոնական Խորս-Պերուն աստվածային զույգը ձևավորվել է եգիպտական Հոր-Սեթ զույգի նշանակալից ազդեցությամբ:

ԶՈՒԳԱՀԵՌ 4. Նախորդ քննությունից արդեն ակնհայտ է, որ եգիպտական պատկերացումների հետ տարբեր գուգահեռներ ունեն նաև ռուսական հեքիաթները: Վ. Պրոպյը գտնում է, որ «ռուսական հեքիաթը, ըստ էության և առանձին մանրամասերով առավել նմանություն ունի եգիպտական օձամարտի հետ»¹⁵⁶: Նա վստահ է, որ խոսքը վերաբերում է սոսկ ընդհանրական մոտիվներին, բայց թեկուզ այս դեպքում իր բացատրությունն է պահանջում այն, թե ինչու են միմյանց առավել հարազատ հատկապես եգիպտական և սլավոնական պատկերացումները, որոնք թվում է, թե չեն կարող ձևավորվել որևէ անմիջական շփումների կամ փոխազդեցությունների պայմաններում: Ստորև կանդադառնանք օձամարտին վերաբերող սլավոնական և եգիպտական պատկերացումներին, որոնցում առանձնանում են միմյանց առավել նման հետևյալ դրվագները:

Դրվագ 1. Իվանին ծնվում է մի վհուկ քույր, որը խժռում է ծնողներին և հետագուհում եղբորը: Մեկ այլ հեքիաթում Իվանի հարազատներին, այս դեպքում եղբայրներին խժռող-կուլ տվողի դերով ներկայանում է Հսկայական խոզի վերածված վիշապների մայրը՝ պառավ-վհուկը, որն ընդհանրապես ներկայանում է օձի կերպավորմամբ, կամ նա ուղղակի վայրի խոզի նմանվող օձ է ("змея ... нападочие свиной дзикай")¹⁵⁷: Այս դրվագներում որպես Իվանի կամ նրա կերպարից ծագող հերոսի դաշնակիցներ են ներկայանում դարբինները, որոնք ձգում և հրով դաղում են Օձի լեզուն: Որոշ հեքիաթներում Օձի լեզուների հարցը վճռում է անձամբ Իվանը՝ դրանք կտրելով:

Հարազատներին խժռող կամ կուլ տվող Իվանի վհուկ քույրը եգիպտական դիցաբանությունում գուգահեռում է չարի մարմնավորում Սեթ-Տիփոնի հետ, որը Հոր Ավագի եղբայրն է (= Իվանի քույրը): Նա նույնպես սպանում կամ սպանել է տալիս իր հարազատներին (եղբորը՝ Օսիրիսին և նրա որդուն՝ Հոր Կրտսերին): Պլուտարքոսից հայտնի դրվագներից մեկում արտահայտված է նաև հարազատներին կուլ տալու պատկերացումը: Դրանում Սեթ-Տիփոնը նույնացվում է Միջերկրական ծովին, որը կուլ է տալիս Օսիրիսի հետ նույնացվող Նեղոս գետը¹⁵⁸:

Եգիպտական դիցաբանությունում տեսնում ենք նաև ռուսական հեքիաթում արտահայտված՝ «օձ-խոզ» յուրահատուկ գուգադրությունը: Խոսքը վերաբերում է այն պատկերացումներին, երբ որպես Սեթ-Տիփոնի կենդանական խորհրդանիշեր են դիտվում օձն ու սև խոզը, կամ երբ նա վերածվում է խոզի: Գրավոր նկարագրություններում Սեթ-Տիփոնը ներկայանում է նաև ջրային հրեշի (Hippopotamus) կերպավորմամբ, որը պատկերվում է խոզի տեսքով (տես Նկար Ե. Ա-Խ): Ինչպես Իվանի դեպքում, այս դրվագներում նույնպես որպես Հորի դաշնակիցներ են ներկայանում դարբինները: Հորն Իվանին է գուգահեռվում նաև այն դրվագներում, երբ կտրում է Սեթի գլխավորած թշնամիների լեզուները¹⁵⁹:

¹⁵⁵ Վ. Վ. Իվանով, Վ. Ն. Տոպորով, 1991, էջ 529-530:

¹⁵⁶ Վ. Յ. Պրոպյ, 1986, VII, 6(33), էջ 271:

¹⁵⁷ HPC, 1984. I, N93, с. 110-112, N136, с. 221-223, N134, с. 206-214: Յ. Ի. Սմիռնով, 1981, *Տեքստ 64*, էջ 256: Լ. Գ. Բարազ, 1981, էջ 174, 177, 178:

¹⁵⁸ P/IaO, 12, 32-33:

¹⁵⁹ P/IaO, 8, 50: Մ. Է. Մատե, 1956, *Переводы мифов. Гор и черная свинья*, с. 119: Ե. Ա. Բաջ, 1912, IV, էջ XLI-XLVI, 82-89:

Դրվագ 2. Օձի (Կոչչեյ Բեսմերտնի կամ Զմեյ Գորընիչ) կողմից սպանված Իվանի վրա «կենդանի ջուր (живая вода)» շփելով, վերակենդանացնում են նրա թռչնակերպ (արծիվ, բազե, ագռավ) փեսաները¹⁶⁰: Կենարար ջրին առնչվող մոտիվներ տեսնում ենք ռուսական այլ հեքիաթներում ու բլինաներում, երբ հերոսը հեռավոր աշխարհներից կամ անդրաշխարհից ձեռք բերած այդ հեղուկը շփելով մահացածի վրա, վերակենդանացնում է նրան¹⁶¹:

Իվանին կենարար ջրով վերակենդանացրած թռչնակերպ փեսաներին եգիպտական աստվածներից զուգահեռվում է Թոթը, որը նույնպես ներկայանում է թռչնի՝ քաջահավի (իբիս) կերպավորմամբ (տես Նկար Ե. Թ) և գրեթե նույն կերպ՝ «կյանքի հեղուկով (fluid of life)» վերակենդանացնում է Սեթի ուղարկած կարիճից խայթված Հոր Կրտսերին¹⁶²: Թոթն Իվանի փեսային է զուգահեռվում նաև ազգակցությամբ: Նա Ռա-արևի դուստր Մաաթի ամուսինն է¹⁶³: Իսկ քանի որ, Հոր Ավագը որոշ դեպքերում համարվում է Ռա-արևի իսկական կամ պայմանական որդին¹⁶⁴, հետևաբար Մաաթը նրան քույր է գալիս, իսկ Թոթը՝ փեսա:

Կենդանարար հեղուկը եգիպտացիները կիրառել են նաև թաղման արարողություններում: Եթե ռուսական հեքիաթներում կենարար ջուրը ձեռք էր բերվում հեռավոր աշխարհներից կամ անդրաշխարհից, ապա եգիպտական կենարար հեղուկը բերվում էր երկրի հյուսիսային ծայրից՝ Նեղոսի գետաբերանից: Տարբեր նյութերով պատրաստված, անաղարտ ու սուրբ համարվող այդ հեղուկը քրմերը շփել են մահացածի վրա, որպեսզի նա մաքրվի մեղքերից ու վերակենդանանա հանդերձյալ աշխարհում¹⁶⁵: Այստեղ հատկանշական է նաև այն զուգահեռը, որ ինչպես եգիպտացիները, այնպես էլ ռուսական հեքիաթի հերոսները, կենարար հեղուկը կիրառում են այն մահացածի վրա շփելով:

ԶՈՒԳԱՀԵՌ 5. Եգիպտական դիցաբանական պատկերացումներում նշանակալից տեղ է գրավում արևի մշտական շրջապտուկյտն արտահայտող հետևյալ տեսարանը:

Ստորերկրյա գետով ընթացող «Արևային նավակի» կենտրոնում զրված գահավորակին նստած է Ռա-արևը, իսկ նավաբլին կանգնած է Հորը, որոնց որոշ դեպքերում ուղեկցում են մի շարք աստվածներ: Նրանք Ապեպ-Սեթի գլխավորած թշնամիների կատաղի դիմադրությունը հաղթահարելով, անցնում են անդրաշխարհի 12 դարպասներով: Երեկոյից առավոտ 12 ժամ տևող անընդմեջ նավարկության ընթացքում, Ռա-արևը կամ նրա մշտական ուղեկից-պաշտպանը՝ Հորը, հրե նետերով ու նիզակներով շնամիներում-խոցում են «Արևային նավակի» վրա գտնվող աստվածներին կործանելու նպատակով հարձակված, չարիքի մարմնավորում Ապեպ-Սեթին ու նրանց զորավիգ օձերին, կոկորդիլոսներին և ջրային այլ հրեշներին: Թշնամիներին ոչնչացնելուց հետո, աստվածները դուրս են լողում խավար աշխարհից, այնուհետև երկնկնքով իրագործելով իրենց ցերեկային նավարկությունը: Այս նավարկությունը վերաբերող նկարագրություններում ու պատկերներում Ռա-արևն ու Հորը ներկայանում են բազեի գլխով իսկ «Արևային նավակի» քլթերին քանդակված են բազեի գլուխներ (տես Նկար Ե. Հ-Ս***)¹⁶⁶:

«Արևային նավակին» առնչվող եգիպտական պատկերացումները գրեթե կրկնվում են սլավոնական բանահյուսությունում: Դա առավել ակնհայտ է հատկապես 12 տարի ծովով առանց կայանելու նավարկող (եգիպտականում՝ 12 ժամ անընդմեջ նավարկություն) «Բա-գե-նավի (Сокол-корабль)» մոտիվում: Այս անվանումը կրող նավի տերը կամ նավապետը

¹⁶⁰ НРС, 1984. I, N159, с. 303, N160, с. 307, II, N209, с. 98:

¹⁶¹ Նույն տեղում, I, N144, с. 255, N155, с. 284, N168, с. 343, N171-177, с. 349-372, II, N288-289, с/ 309-310, 311-312, III, N560, с. 231: Бл, 1988, 46. Михайло Потык, с. 337-338:

¹⁶² Ե. Ա. Բաջ, 1912, II, էջ 188-189, VIII, էջ LXXVII- LXXVIII: Մ. Է. Մասե, 1956, Исуга u Гop в боломах гелты, с. 102-103:

¹⁶³ Ե. Ա. Բաջ, 1895, Intruduction. The versions of the Booc of the dead, p. CXIX:

¹⁶⁴ Ե. Ա. Բաջ, 1912, IV, էջ XXXIX-XL, XLIV, 64-65, 70-71: P/IaO, 12: Եգիպտական առասպելներում որոշ դեպքերում Հորը համարվում է Ռաի որդին, բայց դա պետք է համարել պայմանական, քանի որ նույն պատկերացումներում նա համարվում է նաև Նութից՝ Գեբի կնոջից ծնված: Պրոտարքոսի համաձայն՝ դիցական պատկերացումներում մի դեպքում Հորը Գեբ-Նութ զուգահեռ, մեկ այլ տարբերակով՝ Ռաի որդին է:

¹⁶⁵ Ե. Ա. Բաջ, 1909, II, էջ 42-98:

¹⁶⁶ Ե. Ա. Բաջ, 1905, Vol I. The Book of Am-Tuat: Նույնի՝ 1912, IV, էջ XXXVIII-XLV, 56-93: Նույնի՝ 1900, III, 9, էջ 126-127:

Իլյա Մուրոմեցն է (= Ռա-արև), որը նստած է դրա մեջտեղում: Նրա հավատարիմ ծառան Դորբինյա Նիկիտինն է (= Հոր): Նույն ասքի մեկ այլ տարբերակում վերջինիս փոխարինում է նավաթիին կանգնած Պուկան-բոգատիրը, որին ընկերակցում է Ալյոշա Պոպովը¹⁶⁷:

«Բազե-նավի» նավապետ Իլյաի հագին ոսկեգոծ առյուծապատկեր կոճակներով դեղնագույն հագուստ է, ինչը կարելի է համարել արևային հատկանիշ: Նույն հատկանիշն է արտահայտվում է նաև այն դրվագում, երբ Իլյան շիկացած նետով (եգիպտականում՝ հրե նետ) խոցում է թշնամուն կամ թշնամիներին: Դա մի դեպքում թուրք Սալթանն է, իսկ մեկ այլ տարբերակում, «Բազե-նավը» ոչնչացնելու ու թալանելու համար հարձակված, սև ագուստների ու «կատաղի գազանների» հետ համեմատվող Դրիմի թաթարներն ու «կալմիգները» (եգիպտականում՝ Ապեպ-Սեթն ու նրան զորավիգ հրեշները), որոնք Իլյաից ահաբեկված, նետվում են ծովը: «Իլյա Մուրոմեց-Արև» նույնությունն ավելի անմիջական է դիտվում հունարեն Ἡλῖος «արև» բառի հետ սլավոնական Үлиа անվան համահնչուցությամբ¹⁶⁸:

«Արևային նավակը» վարող Հորը (Ավագը) Նութ-Գեբ գուլգի որդին է և իրենց վրա գրոհող թշնամիներին գլխավորող, հաճախ օձի կերպարանքով ներկայացող Սեթի եղբայրը: Սրան գուգահեռ, նա համարվում է նաև Ռա-արևի պայմանական որդին: Նույն ազգակցական հարաբերակցությունն է առկա «Բազե-նավի» անձնակազմի դեպքում: Այլ պատումների համաձայն, նավավար Դորբինյան իր հակառակորդ Օձի խաչեղբայրն է, իսկ Իլյա Մուրոմեցին նա ընդունում է որպես իր երկրորդ (պայմանական) հայր¹⁶⁹: Ակնհայտ է, որ, ինչպես նախորդ պատկերացումներում, այս դեպքում ևս համապատասխանում են եգիպտական և սլավոնական աստված-հերոսների ազգակցական կապերը: Նույնանում են նաև նրանց մյուս սովորները. Հորը՝ Սեթի, իսկ Դորբինյան՝ Օձի ավագ եղբայրն է: Ռա-արևը ներկայանում է որպես ծերունի, իսկ նրան գուգահեռվող Իլյա Մուրոմեցը՝ «ծեր կազակ (старый казак)»: Կամ Հոր Կրտսերը համարվում է «մանուկ (pa-khrat > pocrates)», իսկ Դորբինյան՝ «Ղահել (Млад-Молодец)»: Նույնն են նաև այս աստված-հերոսների կենդանական խորհրդանիշերը: Ռան ու Հորը նկարագրվում են բազեազուլիս, իսկ սլավոնական բանահյուսությունում «Բազե-նավի» երկու կամ երեք գլխավոր անդամներն այլ պատումներում համեմատվում են բազեի հետ կամ վերափոխվելով, ստանում այդ թռչնի կերպարանք¹⁷⁰: Իլյաին ու Դորբինյաին հատկանշող կենդանական այս խորհրդանիշով պետք է պայմանավորել նրանց վարած նավին տրված «Բազե-նավ» կոչումը:

Արևի ամենօրյա շրջապտույտն արտահայտող եգիպտական պատկերացումներին նման տեսարանների հանդիպում ենք նաև ռուսական հեքիաթներում: Այս դեպքում նույնպես, ինչպես նախորդ օրինակներում, այդ հեքիաթների գլխավոր հերոս Իվանի բնութագրիչները ակնհայտորեն նույնանում են Ռա-արևի ուղեկից-պաշտպան Հորին: Որոշ հեքիաթներում Իվանը կամ նրա կերպարից ծագող հերոսը, հակառակորդ Օձի դեմ պայքարում է նավակի վրայից: Դրանցում առանձնանում է մի տեսարան, երբ Իվանը ոսկեգանգուր գեղեցկուհու (= Ռա-արև) և այլ ուղեկիցների հետ (= Ռան ու Հորին ուղեկցող աստվածներ) լուրդում է նավով և անդրաշխարհից «լույս աշխարհ» դուրս գալիս, այնտեղ իշխող հրեշին (= Ապեպ-Սեթ) սպանելուց հետո: Որպես կանոն, Իվանի ու նրա հակառակորդի միջև պայքարն ընթանում է գիշերային աշխարհում կամ ուղղակի գիշերը (= անդրաշխարհ): Որոշ հեքիաթներում հետապնդող Օձից Իվանը պատասպարվում է դարբնոցի 12 դարպասների հետևում (= անդրաշխարհի 12 դարպասներ): Կան նաև այնպիսի դրվագներ, երբ, ինչպես անդրաշխարհից դուրս եկած «Արևային նավակի» ուղեկորները, Իվանն իր ուղեկիցների հետ նավակով թռչում է երկնքով¹⁷¹:

Անդրաշխարհին վերաբերող եգիպտական նկարագրություններին մոտ տեսարաններ տեսնում ենք նաև սլավոնների քրիստոնեական պատկերացումներում: Դրանցում խոսվում է ստորերկրյա ծով տանող երկաթե դարպասների (= անդրաշխարհի դարպասներ),

¹⁶⁷ Бл, 1958, Илья Муромец с Добрыней на Соколе-корабле; Илья Муромец на Соколе-корабле с. 228-232:

¹⁶⁸ Բ. Փասմեր, 1986-1987, հատ. II, էջ 128:

¹⁶⁹ Бл, 1958, Добрыня и змей, II вариант, с. 49, 51; Бой Добрыни с Ильей Муромцем, с. 63:

¹⁷⁰ Бл, 1958, Бой Добрыни с Ильей Муромцем, с. 61; Бой Илья Муромца с сыном, с. 199; Выезз Алеши из Ростова и встреча его с Тугарином, с. 244; Бой Алеши со змеем, с. 253, 260: Бл, 1988, 8. Добртня и Маринка, с. 59:

¹⁷¹ НРС, 1984. I, N108, 110, с. 138, 143, N112, с. 146, N135, с. 214-216, N137, с. 230-232, N138, с. 232-235, N144, с. 253-256, II. N224, с. 162: Լ. Գ. Բարազ, 1981, էջ 173, 174:

այնտեղ գտնվող ոսկե նավի (= «Արևային նավակ»), դրանով նավարկող սուրբ Նիկողայի (= Ռա-արև) մասին, որը ոսկե աղեղով և շիկացած նետով (= հրե նետ) խոցում է հիվանդացած, այն է մահվան-անդրաշխարհի ուղիներում հայտնված մարդու մեջ չարքերի (= օձ-կողորդիլոսներ) տեսքով տեղավորված բազմազան հիվանդությունները:

Անդրաշխարհին ու «Արևային նավակին» վերաբերող պատկերացումները բնականաբար արտահայտվում են նաև եգիպտական թաղման արարողակարգերում: Այդ պատկերացումներով ուղեկցվող եգիպտացիները համոզված էին, որ մահացած փարավոնը կամ այլ հանգուցյալ, իր տեղն ունի Ռա-արևի նավակում և նրա ու աստվածների ուղեկցությամբ անդրաշխարհի արգելքները պետք է հաղթահարի ստորերկրյա գետով նավարկելով: Դրանով է թելադրված այն հանգամանքը, որ փարավոնների դամբարաններում դրվել, կամ դրանց կից թաղվել են իսկական կամ մանրակերտային նավեր, այն ակնկալիքով, որ դրանցով հանգուցյալը աստվածների հետ պետք է անցնի անդրաշխարհով¹⁷²:

Անդրաշխարհի գետով նավարկող մահացածի հոգու վերաբերյալ պատկերացումներ են առկա նաև հին հնդեվրոպացիների (սեթեր, հույներ, հնդիկներ, իրանցիներ) մոտ: Բայց նրանք թաղման արարողակարգում ընդգրկել են ոչ թե նավ, այլ կառք, ինչը, թերևս, պայմանավորված էր հնդեվրոպացիներին հատուկ այն պատկերացմամբ, որ արևն իր ամենօրյա շրջապտույտը կատարել է կառքով: Բայց այս ժողովուրդներից գերմանացիներն ու սլավոններն ըստ ամենայնի արևի շրջապտույտը պատկերացրել են նավով, այսինքն այնպես՝ ինչպես եգիպտացիները: Դա ակնհայտ է նրանից, որ նրանց թաղման արարողակարգում նույնպես կարևոր տեղ է գրավել նավը: Այս ժողովուրդները հանգուցյալին այրել են նավի վրա կամ այն թաղել մահացածի հետ¹⁷³: Անդրաշխարհին վերաբերող մյուս պատկերացումների հետ, սա պետք է համարել եգիպտա-սլավոնական ևս մեկ համընկնող զուգահեռ:

ԶՈՒԳԱՀԵՌ 6. Ռուսական էպոսի վերոհիշյալ, հայկական էպոսին նույնացող դրվագներում, Սվյատոգորին ու Իլյա Մուրոմեցին հանդիպում է մի դազաղ, որի մեջ հերթով մտնելով, նրանք այն չափում են իրենց վրա: Պարզվում է, որ դազաղը շատ մեծ է Իլյաի համար, բայց ուղիղ Սվյատոգորի չափին է: Կախարչը վերջինիս վրա փակվում է և կաղնե դազաղը դառնում է մետաղյա: Սվյատոգորն այդպիսով թակարդվում է դազաղում և դրա մեջ կնքում մահկանացուն:

Նկարագրված տեսարանն ակնհայտ նմանություն ունի Պյուտարքոսից հայտնի դիցական այն պատմությանը, ըստ որի. եգիպտական չարագործ աստված Տիփոն-Սեթն իր հակառակորդի՝ Օսիրիսի չափսերով պատրաստում է մի գեղեցիկ սարկոֆագ-դազաղ և հավաքույթներից մեկի ժամանակ հայտարարում, որ այն կնվիրի նրան, ում չափսերին կհամապատասխանի: Հյուրերը դազաղը հերթով փորձում են և, երբ դրա մեջ է մտնում Օսիրիսը, այն անմիջապես մեխում են և պարուրում արճճե հալոցքով¹⁷⁴: Այդպիսով, ճիշտ ինչպես Սվյատոգորի դեպքում, Օսիրիսը թակարդվում է փայտից մետաղի վերածված դազաղում և մեռնում դրա մեջ:

Սվյատոգորի ասքին անդրադարձած Վ. Պրոպալը խաբուսիկ է համարում եգիպտական դիցական մոտիվի հետ դրա ունեցած ակնհայտ ընդհանրությունը և դրանից հետևող՝ աստծո կերպարից Սվյատոգորի մոտիվի ծագումը¹⁷⁵: Բայց մենք գործ ունենք միմյանց ուղղակի կրկնող պատկերացումների հետ, որոնց համապատասխանությունները պատահական կամ ընդհանուր մոտիվներից ծագած են համարվում, քանի որ բացառվում է եգիպտա-սլավոնական որևէ առնչություն գոյությունը: Իհարկե, Սվյատոգորի մոտիվում խտացված են այնպիսի ընդհանրական պատկերացումներ, որոնք տեսնում ենք ինչպես հայկական էպոսում, այնպես էլ այլ, հատկապես վրացական և կովկասյան ավանդություններում¹⁷⁶: Բայց վերջիններում բացակայում են մի շարք յուրահատուկ մանրամասներ, որոնք առկա են միայն ռուսական և եգիպտական պատմումներում: Խոսքը վերաբերում է հատկապես դազաղի մոտիվին ու դրան առնչվող մանրամասներին: Ռուսական ասքում անհասկանալի է, թե

¹⁷² Ե. Ա. Բալ, 1895, *Introduction. The versions of the Booc of the dead*, p. CVI, CXI, CXXX: Գ. Քարտեր, 1959, էջ 197-199:

¹⁷³ Թ. Վ. Գամկրելիձե, Վ. Վ. Իվանով, 1984, հ. II, գլ. VI, 6(9), IX, 3, էջ 725-726, 822-831: Վ. Վ. Իվանով, 1991, էջ 664: Նույնի՝ 1992, էջ 462: Վ. Յ. Պետրուխին, 1990, էջ 207-214: Լ. Նիդերլե, 1956, II, 3, էջ 209-210: Ռուսների թաղման արարողակարգում նավ ընդգրկելու վերաբերյալ բավականին մանրամասն նկարագրություն ունի արաբ միջնադարյան պատմիչ Իբն-Ֆարախը (էջ 80-83):

¹⁷⁴ P/laO, 13:

¹⁷⁵ Վ. Յ. Պրոպալ, 1958, էջ 85:

¹⁷⁶ Վ. Գ. Սմոլիցկի, 1982, էջ 71-81:

ո՞վ էր ուղիղ Սվյատոգորի չափսերով պատրաստել այդ դագաղ-թակարդը, ինչ նպատակով էր նա մտել դրա մեջ, ինչու՞ էր այն նրա վրա փակվել և դարձել մետաղյա: Սրանք հարցեր են, որոնց պատասխանները հնարավոր է ստանալ միայն եգիպտական պատման հետ զուգադրելով: Նույն համադրութամբ տեսնում ենք, որ դագաղում փակված մահացող Սվյատոգորը և նրա վերջին շնչով հզորացած Իլյա Մուրոմեցը ակնհայտ զուգահեռ ունեն անդրշիրիմյան աշխարհից դուրս եկած Օսիրիսի և նրա ետմահու մարգոմներով հզոր ուզմիկ դարձած, այդպիսով Օսիրիսի հզորութունը ժառանգած Հոր Կրտսերի հետ¹⁷⁷: Վերջինս մահացած Հոր ուզմունակութունը ժառանգելով, պայքարի է դուրս գալիս նրա գլխավոր հակառակորդի, չարի մարմնավորում Սեթի դեմ: Ակնհայտ է, որ նույն նպատակով է Սվյատոգորն իր հզորութունը փոխանցում Իլյա Մուրոմեցին: Ուղղակի վերջինիս հակառակորդի դերում տեսնում ենք ոչ թե չարիքի ընդհանրական մարմնավորողին, այլ՝ ուսաների թշնամիներին:

Եգիպտական և սլավոնական նույն աստված-հերոսներն ունեն այլ յուրահատուկ զուգահեռներ: Օսիրիսը հայտնի է որպես աշխարհով մեկ շրջագայող կերպար¹⁷⁸, որը մահանալով, վերածվում է անդրաշխարհի աստծո: Գրեթե նույնն ենք տեսնում Ռուսիայով, Արարատով կամ Ելեոն-Տրոյայով շրջագայող Սվյատոգորի դեպքում, որը նույնպես կյանքի վերջում դրսևորում է անդրաշխարհի աստծո հատկանիշ, հանձինս Մայր Հողի մեջ խրվելու մոտիվի:

Նախորդ քննությունից ակնհայտ է, որ եգիպտա-սլավոնական դիցա-բանահյուսական համապատասխանությունները վերաբերում են առաջնային դիցաբանական կերպարներին ու մոտիվներին: Կերպարներն հաճախ միմյանց են զուգահեռվում ամբողջական, բարդ ու յուրահատուկ նկարագրերով և մյուս կերպարների հետ ունեցած փոխկապակցվածությունները (տե՛ս Աղյուսակ 2): Համապատասխանությունները միանգամայն ակնհայտ են ու անժխտելի: Ավելին, գլխավորապես եգիպտական զուգահեռներով են պարզվում սլավոնական դիցա-բանահյուսության յուրահատուկությունները, հատկապես հնդեվրոպական համատեքստում ոչ լիարժեք մեկնաբանվող ու վերծանվող, զգալի տեղ գրավող շերտը: Իրանք վկայում են ոչ թե ինչ որ հեռավոր կապերի, այլ Հին Եգիպտոսում սլավոնների նախնիների բավականին տևական ներկայություն մասին:

Եգիպտական և ընդհանրապես մերձավորարևելյան դիցաբանության հետ սլավոնական զուգահեռները միջնադարում սլավոններին բավականին լավ հայտնի իրողություն էր: Թե՛ պատմագրական, թե՛ եկեղեցական աղբյուրներում, սլավոնական առաջնային աստվածների ծագումն ուղղակիորեն կապակցվում է Միջագետքին, Եգիպտոսին և ընդհանրապես Միջերկրականի ավազանին: «Երեք սրբերի գրույցը» քարոզում, որին անդրադարձանք վերևում, Պերունը համարվում է «Հելլեն (ελλην)», իսկ Խորսը՝ «Չճուգ (Жидущин)»: Այս պատկերացումը գրեթե կրկնվում է մեկ այլ, «Սուրբ առաքյալների խոսքն ու խոստովանությունը» վերնագրով հայտնի քարոզում: Այն նույն տարածաշրջանից է ծագեցնում ոչ միայն Պերունին ու Խորսին, այլև Տրոյանին, որն իբր նախապես եղել է Հռոմի արքա: Իսկ Խորսն այս դեպքում համարվում է Կիպրոսի արքա¹⁷⁹: Նույն կարգի աղբյուրներում սլավոնական Սվարոգ և Դաժդեդ աստվածները համարվում են եգիպտական, իսկ մի քանի այլ աստվածներ (Ռոդ-ռոժանիցա, Վիլ, Օգն-բոգ) կապակցվում են հիմնականում Հելլեններին, որոնցից այն փոխանցվել է բաբելոնացիներին, քաղցեացիներին, եգիպտացիներին, Հռոմեացիներին «և հասել սլավոններին»¹⁸⁰: Բայց դիցական ակնհայտ ընդհանրությունները փաստում են, իսկ ծագումնաբանական պատկերացումներն ուղղակի հավաստում, որ դրանք սլավոններին կարող էին անցնել ոչ թե միջնորդավորված, այլ այն հեռավոր ժամանակներում, երբ նրանց նախնիներն անցում են կատարել Միջագետքով ու Միջերկրականի ավազանով:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 2

Միմյանց նույնացող եգիպտական և սլավոնական դիցա-բանահյուսական կերպարները

¹⁷⁷ P/IaO, 19:

¹⁷⁸ P/IaO, 13:

¹⁷⁹ Ն. Մ. Գալկովսկի, 1913, 1916, Գլ. I, 4:

¹⁸⁰ ИЛ, 1962, смб. 279: ССГБ, 2002:

Եզրիատական աստվածներ և ղեցական կերպարներ	Սլավոնական աստվածներ և բանահյուսական հերոսներ
ՆՈՒԹ. Երկնքի աստվածուհին, բազեակերպ Հոր Ավագի մայրը:	ՄԱՐՖԱ ՎՍԵՍԼԱՎԵՎՆԱ. Բազեակերպ Վսեսլավի մայրը:
ԳԵԲ. երկրի օձակերպ աստվածը, Նութի ամուսինը, Հոր Ավագի հայրը:	ՕՁ. Մարֆայի զուգակիցը, Վսեսլավի հայրը:
ՌԱ-ԱՐԵՎ. «Արևային նավակի» վրայից չարիք-սողուններին շանթահարող բազեազուլուխ արևի աստվածը:	ա. ԻԼՅԱ ՄՈՒՐՈՄԵՅ. «Բազե-նավի» վրայից թշնամիներին շանթահարող, բազեի փոխարկվող հերոս: բ. ՆԻԿՈԼԱ. «Ոսկե նավի» վրայից չարք-հիվանդուկները շանթահարող քրիստոնեական սուրբ:
ՕՍԻՐԻՍ. Անդրաշխարհի աստվածը: Մահանում է դագաղում թակարդվելով:	ՍՎՅՍՏՈԳՈՐ. Մայր Հողի մեջ (=անդրաշխարհ) խրվող էպիկական հերոս: Մահանում է դագաղում թակարդվելով:
ՀՈՐ (Ավագ և Կրտսեր). Եղբոր՝ Սեթի հետ զուլյգ կազմող, լույսի, կյանքի պահպան-աստված: Օձ-վիշապի, կոկորդիլոս կամ խոզի տեսքով ներկայացող եղբոր հակառակորդը: Օսիրիսի հզորություն ժառանգորդը: Ներկայանում է սպիտակ դեմքով, բազեի կերպարանքով:	ա. ԽՈՐՍ. Պերունի ուղեկից-զուլյգ աստվածը, վիշապամարտիկ: բ. ՎՍԵՍԼԱՎ. Երկակի բնույթով, լույսը խորհրդանշելու դեպքում «պայծառ բազեի» փոխարկվող հերոս գ. ԻՎԱՆ. Բազեի փոխարկվող հերոս, օձ-խոզի տեսքով ներկայացող վճուկի եղբայր-հակառակորդը: դ. ԴՈՐՈՒՆՅԱ. Օձ-վճուկի եղբայր-հակառակորդը, բազեի խորհրդանշով ներկայացող հերոս: ե. ԻԼՅԱ ՄՈՒՐՈՄԵՅ. Սվյատոգորի հզորություն ժառանգորդը:
ՍԵԹ-ՏԻՓՈՆ. Հորի հետ զուլյգ կազմող եղբայրը, ռազմի-ամպրոպի, միաժամանակ չարիքի, խավարի աստված: Մյուս եղբորը՝ Օսիրիսին և նրա որդուն սպանողը: Ներկայանում է օձ-վիշապի, կոկորդիլոսի, սև խոզի տեսքով	ա. ՊԵՐՈՒՆ. Խորսին ուղեկից-զուլյգը, ռազմի-ամպրոպի աստվածը: բ. ՎՈԼԽՈՎ-ԳՐՈՄ. Ամպրոպի աստված Պերունի, չար աստծո նկարագր ունեցող տարբերակը: Ներկայանում է կոկորդիլոսի կամ օձի տեսքով գ. ՎՍԵՍԼԱՎ. Երկակի բնույթով, խավարը խորհրդանշելու դեպքում «գորշ գայլի» փոխարկվող ամպրոպային հերոս դ. ՎՀՈՒԿ. Իվանի եղբայրակուլ քույրը, ներկայանում է օձի, գորշ գայլի, խոզի տեսքով ե. ՋՄԵՅԻՇԱ ԳՈՐԸՆԻՇԱ. Դորբինյաի հակառակորդ-քույրը
ԹՈՒԹ. Ներկայանում է քաջահավի (իբիս) կերպավորմամբ: Հորի փեսան, նրան կենարար հեղուկով վերակենդանացնողը	ԵՐԵՔ ԹՈՉՈՒՆՆԵՐ. Իվանի փեսաները, նրան կենարար ջրով վերակենդանացնողները
ԴԱՐԲԻՆՆԵՐ. Եղբոր՝ Սեթ-վիշապ-օձի դեմ պատերազմող Հորի դաշնակիցները	ԴԱՐԲԻՆՆԵՐ. Քրոջ՝ Վճուկ-օձի դեմ պայքարող Իվանի դաշնակիցները

3. Հյուսիսեվրոպական ծագումնաբանությունների ժամանակագրական հիմնական շերտերը

Տարաբնույթ տվյալների քննությունը մեզ հանգեցրեցին այն հետևությունը, որ Հյուսիսեվրոպական ծագումնաբանական պատկերացումները Ք.ա. III-II հազարամյակներում Առաջավոր Ասիայից Եվրոպա ընթացած զանգվածային էթնիկ տեղաշարժերի արձագանք են: Նույն պատկերացումներում արտահայտված է նաև սկյութական տեղաշարժերի հուշը, որը միահյուսված է նախորդ հազարամյակներից ծագող պատկերացումներին: Ժամանակագրական այս շերտին մենք որոշ չափով անդրադարձանք, բայց ստորև այն կքննենք առավել խորությամբ, ավելի վաղ ավանդված, անմիջապես Հյուսիսեվրոպական ժողովուրդներին պատկանող պատկերացումները հնարավորինս դյուրութայամբ դրանցից դատորոշելու համար: Դա հնարավորություն կտա նաև ավելի հստակ դասակարգել պատմագիտական կարևորություն ներկայացնող հիշողություններն ու տվյալները և ըստ արժանավույն գնահատել պատմական իրողություններին հակասող խառնիխուռն պատկերացումների հավաքածուներ թվացող Հյուսիսեվրոպական ավանդությունների պատմագիտական արժեքը:

Համաձայն, փախստականները բնակութեան նոր վայր են հասել Կասպից (Գուրգանի) ծովով, իսկ Օրբելյանի ավելի որոշակի հաղորդմամբ՝ Կովկասի վրայով (տես Քարտեզ 4): Երկու աղբյուրներն էլ հավաստում են, որ եկվորները ապաստան են ստացել Մցխեթի «տանուտերից»:

Հայկական և վրացական աղբյուրներում տեղ գտած ներկայացված պատկերացումները թեև ծագում են նույն նախամոտիվից, բայց տարակարծիք են ձեն, հնդիկ կամ թուրք համարվող միջինասիական փախստականների էթնիկ պատկանելության և ասպարեզ իջնելու ժամանակի հարցերում: Խորենացին ու Սեբեոսը նրանց համարում են Պարթև վերջին կամ Սասանյան առաջին թագավորների ժամանակակիցը (III դ.): Այլ է Զենոբի ժամանակագրումը, ըստ որի, փախստական եղբայրներին ապաստան է տվել Հայոց Վաղարշակ թագավորը: Սա Խորենացու ժամանակագրությամբ հանդես է եկել Ք.ա. II դարում, իսկ մեր քննութեամբ՝ Ք.ա. VI դարում¹⁸⁸:

Օրբելյանը փախստական տոհմին համարում է Վրաց առաջին արքա Փառնավազի ժամանակակիցը, որն ըստ «Վրաց պատմության», հանդես է եկել Ալեքսանդր Մակեդոնացուն անմիջապես հաջորդած ժամանակներում, այսինքն Ք.ա. VI-III դդ. սահմանադրված: Բայց սա շեղում է վրաց աղբյուրից, քանի որ դրա համաձայն, փախստական տոհմն ասպարեզ է իջել շատ ավելի վաղ, Ք.ա. VI դ. սկզբներին, Մարաց Փրատրտես թագավորի և «Հրեական գերութեան» ժամանակներում: Այս ժամանակագրումը վաղուց է նկատվել մասնագետների կողմից, որոնք թուրքաստանից Այսրկովկաս փախած տոհմին իրավամբ նույնացնում են Կովկասի անցումներով Առաջավոր Ասիա թափանցած սակ-սկյութական ցեղերի հետ¹⁸⁹:

Ակնհայտ է, որ «Վրաց պատմությունում» հին ժամանակների էթնոաշխարհագրական անվանումները համապատասխանացվել են միջնադարում տիրող իրավիճակին: Այսինքն, եթե վաղ ժամանակներից Սև ծովից մինչև Հնդկաստան ու Ջինաստան ձգվող լայնածավալ տարածաշրջանում բնակվող սկյութներին միջնադարում արդեն փոխարինում էին թյուրքական ցեղերը, ապա վրաց միջնադարյան աղբյուրը թեև պահպանել է միանգամայն ճիշտ ժամանակագրություն, բայց սկյութներին դիտել ու ներկայացրել է որպես խաղարներ կամ ուղղակի թուրքեր: Հայկական աղբյուրներն ընդհակառակը՝ թեև փախստական տոհմին տեղադրել են ավելի ուշ ժամանակներում, բայց էթնիկ պատկանելության հարցում ունեն ավելի ճիշտ մոտեցում և նրանց չեն շփոթում հիշյալ տարածաշրջանում ավելի ուշ հայտնված թյուրքական ցեղերի հետ:

Միջին Ասիայից Կովկասի վրայով Հայաստան-Վրաստան սահմանակցության շրջան գնացած տոհմին վերաբերող հայկական և վրացական միջնադարյան աղբյուրներում տեղ գտած պատմություններին նույնանում են հատկապես սկյութների վերաբերյալ Ստրաբոնի հաղորդումները: Նրա համաձայն, Միջին Ասիայի սկյութական ցեղերից սակերի արշավանքները հասել են Հայաստան, որտեղ նրանց բնակեցրած շրջանը հայտի է «Սակասեն» անունով¹⁹⁰: Սա համապատասխանում է Մեծ Հայքի Հյուսիս-արևելյան, Կուր գետի երկայնքով ձգված Ուտիք նահանգի «Շակաչեն» կոչվող երկրամասին¹⁹¹: Այսինքն գտնվում է Վիրքի ու Աղվանքի սահմանակցության այն նույն շրջանում, որտեղ, ըստ հայկական և վրացական աղբյուրների, հաստատվել է Միջին Ասիայից փախած տոհմը (տես Քարտեզ 4):

Միջինասիական նույն ցեղերի տեղաշարժերին ավելի հանգամանալից անդրադարձել է Հերոդոտոսը, ըստ որի, սկյութները պարտվելով ու հալածվելով իրենց հարևաններից, հեռացել են միջինասիական հայրենիքից և հասել Սև ծովի ափեր: Այստեղից նրանք հետապնդելով կիմերներին, անցնել են Կովկասը և, հայտնվելով Մարաստանում, ապաստան են խնդրել ու այն ստացել տեղի տիրակալից: Հետագայում նրանք պատերազմում հաղթել են մարերին, ինչից հետո սկյութների ձեռնարկած արշավանքը հասել է Եգիպտոս¹⁹² (տես Քարտեզ 4): Ակնհայտ է, որ ինչպես հայկական և վրացական աղբյուրների փախստական տոհմը, Հերոդոտոսի համաձայն, սկյութները դուրս են մղվել իրենց միջինասիական հայրենիքից և Առաջավոր Ասիա են մտել Կովկասը Հյուսիսից հատելով: Երկու դեպքում էլ փախստականները ապաստան են խնդրել և այն ստացել տեղի տիրակալից: Նույնանում են նաև նոր բնակության վայրում փախստականների հաստատվելու ժամանակագրումները: Թե՛ Հերոդոտոսի, թե՛ «Վրաց պատմության» համաձայն, դա տեղի է ունեցել Մարաց վերջին թագավորների օրոք:

Այսպիսով, ներկա քննությունից հետևում է, որ միջինասիական տարածաշրջանից Կովկասի վրայով Հայաստան-Վրաստան սահմանակցության շրջան հասած փախստական տոհմի վերաբերյալ հայ և վրաց աղբյուրներում տեղ գտած ավանդապատումային բնույթ ունեցող

¹⁸⁸ Մ. Ս. Օհանյան, 1996:

¹⁸⁹ Վ. Բ. Կովալեվսկայա, 1975:

¹⁹⁰ Ստրաբոն, XI, 8(4)

¹⁹¹ Աշխարհացոյց-ԱՇ, V(5), էջ 296:

¹⁹² Հերոդոտոս, I, 73, 103-105, IV, 1, 11-13:

պատկերացումներն ընդհանուր առմամբ համապատասխանում են հունա-հռոմեական աղբյուրներում սկյուլթների տեղաշարժերին վերաբերող հաղորդումներին, որոնք նույնպես ունեն ավանդապատումային բնույթ¹⁹³: Սա կարող է նշանակել, որ Ք.ա. I հազարամյակի կեսերին Այսրկովկասում ու Հայաստանում հայտնված սկյուլթներից նրանց ավանդապատումային պատկերացումները փոխանցվել են տեղացիներին և հետագայում տեղ գտել հայկական և վրացական միջնադարյան պատմագրական աղբյուրներում:

Սկյուլթական արչավանքները դեռևս I հազարամյակի առաջին կեսին անցել են ոչ միայն Առաջավոր Ասիայով, այլև ձգվել են արևմուտք, թափանցել Եվրոպայի խորքերը (տես Քարտեզ 4) և զգալի ազդեցություն թողել Լուսիցյան մշակույթի վրա¹⁹⁴: Իսկ սա այն մշակույթն է, որից, ինչպես ասվեց, ծագած են համարվում կելտա-գերմանական ժողովուրդներն ու սլավոնները: Այս առումով միանգամայն սպասելի պետք է համարել այն, որ փախստական եղբայրներին վերաբերող սկյուլթական ավանդույթյան արձագանքները նշմարվում են նաև հիշյալ ժողովուրդների ավանդապատումային պատկերացումներում: Դրանցից մեկը տեղ է գտել X դ. ծագող Կիևյան (Լավրենտևյան) տարեգրությունում, հանձինս երեք եղբայր-առաջնորդերին՝ Կիյին, Խորիվին ու Շչեկոյին վերաբերող ավանդույթյան: Դրա համաձայն, այս եղբայրների անուններով են կոչվել նրանց հիմնած Կիևն ու նույն քաղաքի առաջին թաղամասերը: Դեռևս Ն. Մառը նկատել է, որ այս ավանդույթյունը գրեթե նույն մոտիվով և հերոսների նման անվանումներով (Կուառ, Հորի, Մեդտես), հանդիպում է Զենոբ Գլակի Պատմությունում¹⁹⁵: Նման ավանդույթյուններ, ինչպես տեսանք, հայտնի են հայկական և վրացական այլ աղբյուրներից:

Ռուսական այս ավանդույթյունը փախստական եղբայրների ավանդույթյան հայկական տարբերակներին նույնանում է միայն առանձին մանրամասներով, հատկապես հերոսների անվանումներով և դրանում խոսք չկա Կիև հասած եղբայրների անցած ուղիների մասին: Ընդհանուր մոտիվով հայկական պատումներին շատ ավելի մոտ տարբերակ տեսնում ենք «Վելեսի գրքում», ըստ որի, նույն կամ նման անուններ (Կիյ, Խորիվ-Խորովաթ, Շչեկո-Շչեկո-Պաչեկ) կրող եղբայրները, որոնք հանդիսացել են սլավոնական երեք ցեղերի (ռուսների, խորվաթների, չեխների) նախահայրերը, հեռավոր հայրենիքում, որը որոշ պատկերացումներում, ինչպես ասվեց, տեղադրվում է Ռա-Վոլգայից արևելք, ենթարկվելով օտարների հարձակումներին, լքել են այն և գնալով դեպի արևմուտք, հասել են Դնեպր ու Կարպատներ (տես Քարտեզ 4), որտեղ եղբայրներից ավագը հիմնել է Կիևը¹⁹⁶: Ակնհայտ է, որ այս տարբերակն ընդհանուր մոտիվով շատ ավելի մոտ է փախստական եղբայրների ավանդույթյան հայկական տարբերակներին: Երկու դեպքում էլ եղբայրները փախչում են անդրվոլգյան հայրենիքից դեպի արևմուտք, ի վերջո հաստատվում հեռավոր երկրամասում, որտեղ իրենց անունով հիմնում են բնակավայր կամ բնակավայրեր:

Փախստական եղբայրների ավանդույթյան Զենոբյան և Կիևյան տարբերակներին անդրադարձած Ն. Մառի հանգել է այն հետևությունը, որ դրանք սկյուլթական են, ինչին է հանգում նաև մեր քննությունը: Այս պարագայում անընդունելի են դառնում փախստական եղբայրների հայկական և Կիևյան տարբերակները հայերից սլավոններին կամ հակառակն անցնելու տեսակետները¹⁹⁷: Ըստ ամենայնի, այն հիշյալ ժողովուրդներին է անցնել անմիջապես սկյուլթներից, ուղղակի հայերն այն հարմարացրել են Հայաստանի տեղանուններին, իսկ սլավոնները՝ Կիևի ու դրա թաղամասերի անվանումներին կամ սլավոնական ցեղանուններին:

Փախստական տոհմի ավանդույթյանը նման պատմություն ենք տեսնում նաև իռլանդական ծագումնաբանությունում: Դրա համաձայն, Ազովյան Սկյուլթիայում տեղադրվող իռլանդացիների նախահայրենիքում, թագաժառանգ եղբայրների կամ հորեղբորորդիների միջև սերնդե-սերունդ ընթացած պայքարում, գահի հավակնորդի հերթական սպանությունից հետո, ընդդիմադիր կողմը դիմել է փախուստի: Սրանք համարվում են իռլանդացիների անմիջական նախնիները, որոնք և ծովային երկարածիգ ուղիներով անցնելով, գնացել և հաստատվել են Իռլանդիայում:

¹⁹³ Սկյուլթների տեղաշարժերին վերաբերող հերոդոտոսի հաղորդումների պատմականությունը գիտական շրջաններում վիճարկվում է (Մ. Ն. Պոզրեբովա, Դ. Ս. Ռասվակի, 1992): Բայց այս դեպքում դա էական չի, քանի որ խոսքը վերաբերում է սկյուլթների ավանդապատումային պատկերացումներին, որոնք իրենց հավաստիությունից անկախ, փոխանցվել են նրանց հետ շփված ժողովուրդներին և տեղ գտել հին և միջնադարյան աղբյուրներում:

¹⁹⁴ Ա. Լ. Մոնգայթ, 1974, II, 8, էջ 209: Մ. Ի. Արտամոնով, 1974, էջ 7-55: Ա. Պ. Սմիռնով, 1966, էջ 41-47, 110-112:

¹⁹⁵ Ն. Յ. Մառ, 1924, էջ 257-287:

¹⁹⁶ ԲԿ, 2005, 4ր, 316, 38a:

¹⁹⁷ Վ. Պ. Յայլենկո, 1988:

Ակնհայտ է, որ ինչպես սլավոնական որոշ պատկերացումներում, իուլանդական ծագումնաբանությունում նախահայրենիքը տեղադրվում է Ազովյան Սկյուլթիայում: Բայց դրանում նշմարվում է հիշողությունն նաև սկյուլթների միջինասիական հայրենիքի վերաբերյալ: Դա ենթադրելի է իուլանդացիների առաջնային նախահայրերից մեկի «Ամորգեն» անունից, որը գուգահեռվում է Միջին Ասիայի սկյուլթական գլխավոր ցեղերից սակերի «Հատմավարգա-ամյուրգ» (աբեմենյան տեքստերում՝ h-u-m-v-r-g-a, ըստ Հերոդոտոսի՝ Ἀμυργίους) անվանաձևերին¹⁹⁸: Այս փաստարկով իուլանդական ավանդությունը համաձայնում է հատկապես Ստրաբոնի հետ, ըստ որի, Միջին Ասիայից արևմուտք է տեղաշարժվել սկյուլթական «սակ» կոչվող ցեղը:

Սկյուլթական ավանդության իուլանդական, սլավոնական, հայկական և վրացական ներկայացված տարբերակները մոտիվներով ընդհանուր առմամբ նույնանում են: Դրանց հիմնական տարբերությունն այն է, որ եթե հայկական և վրացական պատումներում փախստական տոհմը միջինասիական երկրամասից գնացել ու հաստատվել է Կովկասից հարավ ընկած երկրամասերում, ապա իուլանդական և այս հարցում դրան ավելի մոտ սլավոնական տարբերակներում, տվյալ ժողովրդի նախնիները Կովկասի հյուսիսից կամ անդրվոլգյան շրջանից գնացել և բնակվել են եվրոպական երկրամասերում (տես Քարտեզ 4): Այսինքն, եթե բոլոր դեպքերում որպես վերաբնակների ելակետեր են համարվում սկյուլթների բնակության նախնական երկրամասերը, ապա տարբեր են նրանց հանգրվանները: Բայց սա բուն մոտիվի հետ կապ չունեցող շեղում է, ինչը պետք է պայմանավորել սկյուլթական ավանդությունը սեփականած ու տեղայնացրած ժողովուրդների բնակության վայրերի տարբերությունը:

Հեռավոր ասիական երկրամասերից իրենց տոհմին Եվրոպա առաջնորդած եղբայրների պատմությունը նշմարվում է նաև բավարական վերոհիշյալ ավանդություններում: Դրանցում բավարացիների նախահայրերը համարվող երկու եղբայրների ելակետը մեծամասամբ համարվում է Հայաստանը, իսկ երբեմն նաև Հնդկաստանը կամ դրան հարող Սկյուլթիան: XII դ. հեղինակ Բերնհարդի հաղորդմամբ, եղբայրները հանդիսացել են Մարաց վերջին և Աբեմենյան առաջին արքաների ժամանակակիցը, այսինքն հանդես են եկել Ք.ա. VI դ. կեսերին: Ակնհայտ է, որ ժամանակագրման հարցում բավարական ավանդությունը համաձայնում է «Վրաց պատմությանը», ըստ որի նույնպես փախստական տոհմը հանդես է եկել Մարաց վերջին արքաների օրոք: Իսկ Հնդկաստանը կամ միջինասիական Սկյուլթիան որպես բավարական երկու նախահայր-եղբայրների ելակետ նշելու դեպքերում, այն գուգահեռվում է հատկապես Զենոբից ու Սեբեոսից հայտնի, Հնդկաստանից կամ Ճենաստանից փախուստ տված երկու եղբայրներին վերաբերող պատմություններին:

Հայրենի երկրամասից հեռացած և իրենց տոհմով բնակության այլ վայրում հաստատված եղբայրներին վերաբերող պատմությունն ըստ ամենայնի հանդիսացել է նախահայրենիքը լքած սկյուլթների ծագումնաբանական ավանդությունը: Այն հավանաբար տարածվել է հատկապես այն ժողովուրդների մեջ, որոնց հետ սկյուլթներն ունեցել են առավել սերտ փոխհարաբերություններ և ինչ որ չափով ասիմիլացվել նրանց մեջ:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ սլավոնական և կելտա-գերմանական ծագումնաբանական պատկերացումներում համատեղված արտահայտված են վաղ ժամանակներում ընթացած երկու ծավալուն էթնիկ տեղաշարժերի վերաբերյալ հիշողություններ: Դրանցից նախնականը վերաբերում է Ք.ա. III-II հազարամյակներում առաջավորասիական արեալից Միջերկրականի ու Ատլանտիկայի ծովային ուղիներով դեպի Եվրոպայի հյուսիս ընթացած հնդեվրոպական ժողովուրդների տեղաշարժերին, իսկ երկրորդը՝ Ք.ա. I հազարամյակի սկզբներից Միջին Ասիայից Եվրոպա արշաված սկյուլթների, հիմնականում ցամաքային ուղիներով ընթացած տեղաշարժերին (տես Քարտեզ 1, 4): Ժամանակագրական տարբեր շերտերից ծագող այս պատկերացումների համատեղման հետևանք պետք է համարել այն, որ նույն ծագումնաբանական պատկերացումներում նախահայրենիքի տեղադրություն, այդտեղից նոր հայրենիք տանող ուղիների և դրանց ժամանակագրման հարցերում առաջացել են հակասական կամ երկակի պատկերացումներ:

Հյուսիսեվրոպացիների նախնիների և սկյուլթների ծովով ու ցամաքով ընթացած տեղաշարժերի ուղիները միմյանցից միանգամայն տարբեր են, բայց դրանք անցել են միևնույն՝ Առաջավոր Ասիան և գրեթե ողջ Եվրոպան ընդգրկող երկրամասերով: Դա թեև նպաստել է ավանդապատումային պատկերացումներում այդ տեղաշարժերի լրիվ կամ մասնակի համատեղմանը, բայց բավականին հստակ երևում են դրանց միջև եղած տարբերությունները: Ակնհայտ է, որ իուլանդական, անգլո-սաքսոնյան, ինչ որ չափով նաև բավարական ավանդություններում, ավելի ընդգծված արտահայտված են գլխավորապես ծովային ուղիներով ընթացած ավելի նախնական տեղաշարժերը, որի արձագանք պետք է համարել նաև նախահայրենիքը անմիջականորեն Հայաստանում տեղադրող պատկերացումները: Դրանցում

¹⁹⁸ Ռ. Գ. Քենթ, 1953, էջ 158: Հերոդոտոս, VII, 64: Մ. Ա. Դանդամաև, 1985, էջ 102:

սկյուլթների տեղաշարժերի հուշն արտահայտվում է նրանց նախահայրենիք կամ տեղական հանգրվան հանդիսացած Ազովի շրջանը, Սկյուլթիան կամ Միջին Ասիա-Հիմալայների շրջանը նախահայրենիք համարող պատկերացումներում: Նախահայրենիքը Ազովի շրջանում կամ Վոլգայից արևելք է տեղադրվում նաև սլավոնական պատկերացումներում, որոնցում խոսվում է հիմնականում ցամաքով ընթացած, սկյուլթներին առավել հատուկ տեղաշարժերի մասին: Միջերկրականով անցած նախնական տեղաշարժերի արձագանքն արտահայտվում է Եգիպտոսին, Քանանին, սարացիներին, «հելենական և բարբարոսական» երկրներին առնչվող հուշերում և նախահայրենիքը Հայաստան-Ջագրոս շրջանում տեղադրող պատկերացումներում: Նախնական շրջանի վերաբերյալ շատ ավելի խորքային ու հարուստ տվյալներ է պահպանել սլավոնական դիցա-առասպելաբանությունն ու բանահյուսությունը, որոնցում համեստ տեղ են գրավում սկյուլթներից ավանդված պատկերացումները:

4. Հնդեվրոպացիների վաղ տեղաշարժերն ըստ լեզվաբանական տվյալների

Ակնհայտ է, որ նախահայրենիքի տեղադրության հարցում կելտա-գերմանական և սլավոնական ծագումնաբանական պատկերացումների հետ առավել համաձայնում է լեզվաբանական այն տեսությունը, որի վերջին ամփոփումը կատարել են Թ. Գամկրելիձեն և Վ. Իվանովը¹⁹⁹: Այս տեսությունը հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիքը տեղադրվում է Կովկասի, Արևելյան Փոքր Ասիայի և Հյուսիս-արևմտյան Իրանի միջև ընկած արեալում, այսինքն Հայկական լեռնաշխարհում և դրան հարակից հենց այն երկրամասերում, որոնք ներկայացված պատմագրական կամ ավանդապատումային աղբյուրներում համարվում են կելտերի, գերմանական ժողովուրդների, սլավոնների, ենետների, տեկր-հոմեացիների նախահայրենիքը: Այս հեղինակները որպես իրենց տեսությունը հաստատող ավանդապատումային միակ տվյալ են մեջբերում արգոնավորդների առասպելը, որը դիտում են հարավից Սև ծովի արևելյան ափեր գնացած հույների նախնիների տեղաշարժերի հուշ²⁰⁰: Ակնհայտ է, որ մենք այս տեսությունը հաստատող նման կարգի փաստարկներ ենք համարում նաև ներկայացված ծագումնաբանությունները, որոնցում եվրոպական հնդեվրոպացիների նշանակալից հատվածը կազմող հիշյալ ժողովուրդների նախահայրենիքը ուղղակիորեն տեղադրվում է լեզվաբանների նշած արեալում:

Ծագումնաբանական պատկերացումների հետ լեզվաբանական հիշյալ տեսությունը համաձայնում է նախահայրենիքի տեղակայության և այստեղից կելտա-գերմանացիների ու սլավոնների նախնիների համաժամանակյա հեռանալու հարցերում: Բայց միանգամայն տարբեր են այդ երկուսից հեռանալու ուղիները: Լեզվաբանական տեսությունը, Հյուսիսեվրոպացիների նախնիները Եվրոպա են տեղաշարժվել շրջանցելով Կասպից ծովը հարավից և արևելքից²⁰¹: Ավանդապատումային տարբերակով նույն ժողովուրդները եթե ոչ իրար հետ, ապա մեկը մյուսի հետևից, դեպի Եվրոպա են գնացել ժամանակի աշխարհի ամենազարգացած, աշխույժ, մարդաշատ, հարուստ քաղաքակրթական կենտրոններով, անցնելով Միջագետքով, Միդիայով, Փոքր Ասիայով, Եգիպտոսով և Միջերկրականի մյուս երկրամասերով (տես Քարտեզ 1): «Վելեսի գրքում» նշվում են նաև այդ տեղաշարժերի գլխավոր դրդապատճառները՝ բնակլիմայական աղետներ, երկրաշարժ, երաշտ, սով, համաճարակ: Այս գործոններով պայմանավորված բնական պետք է համարել այն, որ նախահայրենիքից մեծ խմբերով հեռացած հնդեվրոպական ցեղերը գնացել են ոչ թե սակավաբանակ կամ ամայի երկրամասերով, այլ այնտեղ, ուր կարող էին հայթայթել սնունդ, գտնել աշխատանք և ստեղծել ապրուստի միջոցներ:

Ավանդապատումային պատկերացումներում տրամաբանական են նաև Ատլանտյան օվկիանոս դուրս գալու և Եվրոպայի Հյուսիսային երկրամասեր գնալու դրդապատճառները: Դրա վերաբերյալ առավել հանգամանալից խոսվում է Գալֆրիդուսից Հայտնի ավանդությունում, ըստ որի, ծովից-ծով դեգերող բրիտանացիների նախնիները Միջերկրականի երկրամասերում հաստատվելու համար երկար պայքար մղելուց հետո, այստեղից ի վերջո դուրս են մղվել Հոմեացիների ու Հույների ճնշմամբ²⁰², հանձինս որոնց, հավանաբար պետք է նկատի առնել այդ երկրամասերում ավելի վաղ հաստատված և ցամաքում առավել ամուր դիրքեր ունեցող ժողովուրդներին:

Եվրոպացիների զգալի մասը կազմող ժողովուրդների նախապատմությունը բավականին հիմնավորված ներկայացնող ավանդապատումային վարկածը միանգամայն լուրջ ուշադրություն է ակնկալում: Այն համաձայնում է պատմագրական, մարդաբանական և դիցա-ա-

¹⁹⁹ Թ. Վ. Գամկրելիձե, Վ. Վ. Իվանով, 1984:

²⁰⁰ Նույն տեղում, գլ. XII, 2 (5), էջ 907-908:

²⁰¹ Նույն տեղում, գլ. XII, 7, էջ 938-954:

²⁰² Նեննիբուս, 10, էջ 173: Գալֆրիդուս Մոնմոսեյնսիս. 6-20, էջ 6-17»

ուսպելական տվյալներին և շատ էական հարցերում մեկնաբանելի դարձնում դրանք: Նույն վարկածը կարող է ուղեցույց հանդիսանալ նաև լեզվաբանական քննություններում:

Վերջաբան

Սույն քննությունից ակնհայտ է, որ ժողովրդի ավանդապատումային հիշողությունն ամենավաղ ժամանակների վերաբերյալ ի վիճակի է պահպանել բավականին հավաստի հիշողություններ: Խոսքը տվյալ դեպքում վերաբերում է առաջավորասիական ելակետերից եվրոպա ընթացած էթնիկ տեղաշարժերին վերաբերող սլավոնական և կելտա-գերմանական ծագումնաբանական պատկերացումներին, որոնք հավաստի աղբյուրների հետ ընդհանուր առմամբ համաձայնում են թե՛ ընդհանուր ուրվագծերով, թե՛ առանձին մանրամասերով և թե՛ ժամանակագրամբ: Սա հիմք է տալիս ենթադրել, որ այդ հիշողությունները պահպանած ժողովուրդները ամենավաղ ժամանակներից ունեցել են պատմական իրադարձություններն արձանագրող եթե ոչ գրավոր, ապա գոնե բանավոր շարունակական ավանդություն: Դրա գոյությունը հաստատում է բրիտ պատմիչ Նեննիոսը, որը հայտնում է, որ Բրիտանիայի պատմությունը գրել է ոչ միայն պատմական հայտնի աղբյուրների, այլև իրենց նախնիների բանավոր ավանդության հիման վրա²⁰³:

Իհարկե, դարերի ու հազարամյակների միջով ավանդված և առասպելական երանգավորումներ ստացած բանավոր պատմությունները չեն կարող ունենալ ժամանակագրական կամ պատմագրական աղբյուրների ճշգրտություն: Բայց ներկա քննությունից ակնհայտ է, որ դրանցում պահպանվում են պատմագրիտական արժեք ներկայացնող կարևոր տվյալներ, որոնք ոչ միայն համաձայնում են հավաստի աղբյուրների հետ, այլև լրացնում, կապակցում և ավելի հասկանալի դարձնում դրանք, ուղեցույց դառնալով հնագիտական, լեզվաբանական և այլ կարգի տվյալների վերլուծության ու մեկնաբանության հարցերում: Նման կարգի աղբյուրների անհրաժեշտ խորությունը քննությունն ու վերծանությունը հնարավորություն է տալիս դուրս գալ հիմնականում լեզվաբանության ու հնագիտության վրա հիմնված, բազմազան ու հակասական տեսությունների լաբիրինթոսից և ինչպես սլավոնների, այնպես էլ շատ այլ ժողովուրդների ծագման և գրավոր աղբյուրներում աղոտ արտահայտված վաղ անցյալի վերաբերյալ հանգել բավականին հիմնավորված հետևությունների: Այս ճանապարհով հանգում ենք ոչ թե մի նոր տեսության, այլ տեսնում միանգամայն որոշակի իրադարձությունների վերաբերող, պատմական հավաստի աղբյուրների, հնագիտական ու լեզվաբանական տվյալներին հետ համաձայնող վաղ անցյալի պատմությունը:

Ներկա, ոչ հնարավոր ընդգրկումն ու խորությունն ունեցող քննությունը սոսկ ընդհանուր անդրադարձ է, որն առաջադրում է արժարժված թեմային վերաբերող անհամեմատ ավելի լայն ընդգրկում ունեցող տարաբնույթ նյութերի ողջ համալիրի շատ ավելի լայն ու խորը վերաքննություն և վերիմաստավորում: Ակնհայտ է, որ սլավոնական, ինչպես նաև կելտա-գերմանական պատմա-ավանդապատումային աղբյուրները, դիցաբանությունը, բանահյուսությունը, հնագիտական և այլ նյութերը, առաջնային կարևորություն են ստանում Մերձավոր Արևելքի ու Եվրոպայի պատմության ամենավաղ շրջանին առնչվող խնդիրների լուսաբանման հարցում: Դրանք ոչ միայն կարևոր շտկումներ են մտցնում շատ աղոտ հարցերի վերաբերյալ, այլև կարող են էական շրջադարձ առաջացնել վաղ անցյալի վերաբերյալ մեր ունեցած պատկերացումներում:

Резюме

Генеалогическая память славян и их исторические корни

Согласно генеалогическим представлениям ряда индоевропейских народов (иранцев, римлян, ирландцев, англо-саксонов, баваро-германцев и др.) прародиной их предков считается некоторый край, включавший Армянское нагорье, Малую Азию, Кавказ, северо-западный Иран. Такие предания сохранились также у славян, чьи генеалогические и -разнородные довольно богатые представления имеют ту особенность, что выказывают

²⁰³ Նեննիոս, Նախաբան:

соответствие с древними источниками, археологическими, тео-мифологическими и лингвистическими данными. Генеалогические представления славян особенно схожи с подобными представлениями кельто-германцев, сопоставляя с которыми, в некоторой степени, становится возможным представить пройденный предками славян маршрут из их прародины в Европу. Этот маршрут, начинаясь с юга Армении, проходил через горы Загра и Месопотамию в Малую Азию и Египет, а оттуда - средиземноморским и атлантическим морским путем до северных берегов Европы, после чего предки славян рассеялись на юг и восток континента, что подтверждается археологическими и антропологическими исследованиями, а также славянской тео-мифологией, которая имеет очевидную схожесть с ближневосточным и в особенности с египетским культурным миром. Эти передвижения происходили между III–I тысячелетиями до н.э., соответствуя перемещениям кутиев, касситов, хурри-митанийцев, гиксоссов и народов моря на Ближнем Востоке.

С Египтом параллели значительно ближе, глубже и разнообразнее. В славянском тео-фольклорном представлении, наряду с основными мотивами, названиями, родственными связями, пиктографией, тотемными и цветовыми символами, уникальными, специфическими, сложными признаками, сохранился почти весь египетский пантеон. Это свидетельствует о довольно продолжительном присутствии предков славян в Египте.

Среди многих вопросов выясняется и то, что у предков славян и кельто-германцев одним из основных культов поклонения считался Геракл, из теонима которого исходят этнонимы этих народов (херуск, руг, рус и т.д.). Они имеют смысл "потомки Геракла", что в греко-римских источниках совместимо с названием "Гераклиды", применявшемуся по отношению к непосредственным потомкам Геракла.

При решении вопроса происхождения и предыстории индоевропейских народов, не уделялось серьезного внимания генеалогической памяти этих народов, или же она вообще не учитывалась. В этом вопросе особую важность имеют славянские представления. Становится очевидным, что славянская генеалогия, тео-мифология, фольклор, культурное - наследие имеют первостепенную важность при изучении самого раннего периода истории Ближнего Востока и Европы.

Summary

Genealogic memory of Slavs and their historical roots

According to genealogical traditions of some Indo-European peoples (the Iranians, Romans, Irish, Britons, Anglo-Saxons), Bavarian-Germans and others) the proto-homeland of their ancestors is considered to be a territory including the Armenian Highland, Asia Minor, the Caucasus, North-Western Iran. Such a tradition has also been preserved by the Slavs whose genealogical and different rather rich and specific notions are in accordance with ancient sources, archaeological, mythological and linguistic data. Genealogical notions of the Slavs are particularly identical with the like notions of Celts and Germans. Correlation of these notions makes to some extent possible to trace the route of the Slavs' ancestors from the proto-homeland to Europe. This rout started from the south of Armenia, crossed the mountains of Zagros and Mesopotamia and passed through Asia Minor and Egypt and from via the Mediterranean and Atlantic routes to the northern shores of Europe and then the ancestors of the Slavs dispersed from there to the south and east of the Continent. It is proved by the archaeological and anthropological data, as well as the Slavonic mythology which has some likeness with the Near Eastern and Egyptian cultural world. These migrations took place in the 3rd-1st millennia B.C. and corresponded to the migrations of the Gutians, Kassites, Hurri-Mitanni, Hyksos and the peoples of sea in the Near East.

The parallels with Egypt were closer, deeper and more many-sided. Almost the whole Egyptian pantheon has been preserved in the Slavic mythological and folklore notions together with basic motives, names, keen links, kindred links, pictography, totem and colour symbols, unique, specific and complex features. It testifies for rather long presence of the ancestors of the Slavs in Egypt.

Along with many other problems the question of the worship of Hercules as one of the main cults of the ancestors of the Slavs and Celts and Germans is solved. The ethnic names of these peoples (Cherusc, Rug, Rus etc.) originate from the name of Hercules. They have the meaning of "the generations of Hercules" which corresponds to the name of "the Heracleans" used in the Greek and Roman sources in relation to the generations of Hercules.

The genealogical memory of these peoples was not been taken seriously into consideration, or was completely neglected while solving the problems of the origin and pre-history of the Indo-European peoples. The Slavic traditions are very important in this problem's solution. It becomes obvious that the Slavic genealogy, mythology, folklore and cultural heritage have primary importance in the studies of the earliest period of the history of the Near East and Egypt.

Աղբյուրներ և գրականություն

Մ. Աբեղյան, 1966

Մ. Աբեղյան. Երկեր, հ. I, Երևան:

Ազաթանգեղոս

Ազաթանգեղոս պատմություն Հայոց: Քննական բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Ս. Կանայանց, Երևան, 1983:

Ս. Վ. Ալեքսեև, 1995

С. В. Алексеев. Фольклорный первоисточник новгородской традиции XVII века.

Сборник статей, РГГУ, с. 3-33, Москва:

Հ. Աճառյան

Հ. Աճառյան, Հայերեն արձատական բառարան, 1-4 հատորներ, Երևան, 1971-1979:

Աշխարհացոյց-ԱՇ

Անանիա Շիրակացի. Մատենագրություն, V(Ա). Աշխարհացոյց: Էջ 258-312: Աշխարհաբար թարգմ., առաջաբանը, ծանոթագր. Ա. Բ. Աբրահամյան, Գ. Բ. Պետրոսյան, խմբ. Է. Բ. Աղայան, Երևան, 1979:

Աշխարհացոյց-ՄԽ

Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ, Վենետիկ, 1881:

Ապոլլոգորոս

Аполлогор. Мифологическая библиотека. Пер., статья, примеч. В. Б. Борухович.

Ա.

1972:

Աստվածաշունչ

Աստվածաշունչ: Կոստանդնուպոլիս, 1896, վերահրատարակված՝ Շտոլտգարդ, 1990.

Հ. Մ. Ավետիսյան (Г. М. Аветисян)

1984. *Государство Митанни (Военно-политическая история в XVII-XIII вв. до н.э.),*

Երևան:

2002. *Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ.թ.ա. XVII-IX դդ...: Երևան:*

Մ. Ի. Արտամոնով, 1974

М. И. Артамонов. Кимерийцы и скифы, Ленинград:

Ե. Ա. Բաջ (E. A. Wallis Budge)

1895. *The Book of the dead (The Papyrus of Ani). London:*

1900. *Egyptian ideas of the future life*. London:
1905. *The Egyptian Heaven and Hell*. Vol. I: *The Book of Am-Tuat*. Vol. II: *The Book of Gates*. Vol. III: *The Egyptian Heaven and Hell*. London:
1909. *The liturgy of funerary offerings*. London:
1912. *Legends of the Gods. The Egyptian Texts*. London:
- Լ. Գ. Բարսաղ, 1981
- А. Г. Бараг. Сюжет о змеоборстве на мосту в сказках восточнославянских и других народов.
— СБФ, с. 160-188:
- Բեդե
Bede's ecclesiastical history of the English people. Edited by B. Colgrave and R. A. B. Mynors. Oxford, 1969. Reprinted with corrections. Oxford, New York, 1992.
- Մ. Ն. Բոտովիննիկ և ուրիշներ, 1985
- Մ. Ն. Բոտովիննիկ, Մ. Ա. Կոզան, Մ. Բ. Ռաբինովիչ, Բ. Պ. Սելեցկի. *Դիցաբանական բառարան: Թարգմ. Ս. Մ. Կրկյաշարյանը: Երևան:*
- Բ. Բրաուն, 1923
- B. Brown. *The Wisdom of the Egyptians*. New York:
- Վ. Վ. Բունակ, 1927
- В. В. Бунак. *Crania Armenica*. Исследование по антропологии Передней Азии. Труды Антропологического научно-исслед. ин-та при I МГУ, вып. II. Москва:
- Ն. Մ. Գալկովսկի, 1913, 1916
- Н. М. Гальковский. *Борьба Христианства с остатками язычества в гревней Руси*.
Репринтное издание 1913 и 1916 гг.:
- Գալֆրիդուս Մոնմութենսիս
Гальфриг Монмутский. *История бриттов*. - *История бриттов*, с. 5-137. Изд. погр.
- А. С. Бобович, А. Д. Михайлов, С. А. Ошеров, Москва, 1984:
- Թ. Վ. Գամկրելիձե, Վ. Վ. Իվանով, 1984
- Т. В. Г а м к р е л и г з е, Вяч. Вс. И в а н о в. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Ч. I-II. Тбилиси:
- Մ. Գիմբուտաս (M. Gimbutas. M. Гимбутас)
1965. *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*. The Hague — London — Paris, 1965.
Հոսումն ըստ. - Ա. Լ. Մոնգայթ, 1974, I, 1(1), 3(3), էջ 10, 64-65:
2004. *Балты*. Москва, 2004
- Լ. Ա. Գինդին (Л. А. Гиндин)
1967. *Язык древнейшего населения юга Балканского полуострова*. Москва:
1981. *Древнейшая ономастика Восточных Балкан*. София:
- Լ. Ա. Գինդին, Ո. Ա. Յիրուսակի, 1996
- Л. А. Гиндин, В. Л. Цыбурский. *Гомер и история Восточного Средиземноморья*.
Москва, 1996:
- Բ. Ն. Գրակով, 1971
- Б. Н. Граков. *Скифы*. Москва:
- Ռ. Գրեյվս
Р. Грейвс. *Мифы гревней Греции*. Пер. К. П. Лукьяненко. Москва, 1992:
- Մ. Ա. Դանգամաև, 1985
- М.А. Дангамаев. *Политическая история Ахеменидской державы*. Москва, 1985:
- Ի. Մ. Դյակոնով, 1956
- И. М. Дьяконов. *История Мидии*. Москва-Ленинград:
- Ժ. Դյомезиль, 1986
- Ж. Дюмезиль. *Верховные боги индоевропейцев*. Москва:
- Ի. Վ. Դոբրով, 1990

- И. В. Дубов. Култовый "Синий камень" из Клещина. - *Язычество восточных славян* (сборник научных трудов), с. 27-36. Ленинград: У. Երեմյան, 1981
- Ս. Երեմյան. *Մամբրոնյաններ*. - ՀՄՀ, N7, էջ 193:
- Ա. Ի. Զայցև, 1991
- А. И. Зайцев. Геракл. — МНМ, т. I, с. 282:
- Մ. Էլիադե, 2002
- М. Элиаде. *Истрия веры и религиозных идей. Т. II: От Гаутамы Будды до триумфа христианства*. Пер. Н.Б.Абалаковой, С.Г.Балашовой, Н.Н.Кулаковой и А.А.Старостиной. Москва, 2002:
- Ռ. Մ. Էնգբերգ, 1939
- R. M. Engberg. *The Hyksos reconsidered. Studies in ancient oriental civilization*, N18. Chicago: Ք. Թոփակյան, 1987
- G. Topakyan. *Die Bayerisch-Armenische stammesage*. - ՀԱ, 1987, էջ 925-937:
- Վ. Վ. Իվանով (В. В. Иванов)
1958. К этимологии балтийского и славянского назжания бога грома. — *ВСЯ*, 1958, вып. 3, с. 101-111:
1991. Колесо. - МНМ, Т. I, , с. 664:
1992. Солярные мифы. - МНМ, Т. II, с. 462:
- Վ. Վ. Իվանով, Վ. Ն. Տոպորով (Вяч. Вс. Иванов, В. Н. Топоров)
1965. *Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период)*. Москва:
1974. *Исследования в области славянских древностей*. Москва:
1991. *Индоевропейская мифология*. — МНМ, Т. I, с. 527-533:
- Իբն-Ֆադլան
- Путешествии Ибн-Фадлана на Волгу. Перевод и коммент. А. П. Ковалевский, А. П. Крачковский, Москва-Ленинград, 1939:
- Լ. Լեժե, 1904
- Л. Леже. *Словенска митологија*. Наслов оригинала: Louis Leger, *La Mythologie Slave*, 1901. *Прево на српски Рад*. Агатоновић:
- Ս. Լեանոյ, 1995
- С. Парамонов (Лесной). *Откуда ты Русь*. Москва. - էջ. <http://apknvart.chat.ru>:
- Բ. Լունդման, 1957
- B. Lundman. *The Problem of Ancient Oriental Shipping on the North Sea*. - *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. XVI. The university of Chicago (January-October 1957), pp. 105-117:
- Ն. Ն. Կազանսկի, 1989
- Н. Н. Казанский. К этимологии теонима Гера. — ПА, 1989, с. 54-58:
- Կաղանկատուացի
- Մովսէս Կաղանկատուացի. *Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի: Քնն. բնագիրը և ներածութիւնը Վ. Առաքելյան, Երևան, 1983:*
- Ա. Ս. Կայսարով, 1810
- А. С. Кайсаров. *Славянская и Российская мифология*. Москва
- Տ. Պ. Կայ, 1986
- Т. П. Кац. *Нурагическая Сардиния и "морские народы"*. АМА, вып. 6, с. 31-42:
- Վ. Ի. Կոմարով, 2003
- К. И. Комаров. *Древние боги Ярославской земли*. СРМ. Выпуск XIV. Ростов:
- Վ. Բ. Կովալեվսկայա, 1975

- В. Б. Ковалевская. Скифы, Мидия, Иран во взаимоотношениях по данным Леонти
 Мровели. – Вестник АН ГССР. Серия истории, археологии, этнографии и истории искусства, 1975, N3:
 Հերբերշտեյն
 Герберштейн С. Записки о Московии. Пер., вст. статья, комент. А. И. Маленин, А.
 В. Назаренко, А. А. Л. Хорошкевич, С. В. Думин, М. А. Усманов. Рег. В. Л. Янина. Москва, 1988.
 Հերոդոտոս
 Հերոդոտոս. Պատմութիւն. Թարգմ. Ս. Մ. Կրկյաշարյան, խմբ. Գ. Ս. Սարգսյան, Երևան, Հ. Հիրթ, 1968
 Hirt H. Die Heimat der indogermanischen Volker und ihre Wanderungen. - In: Die Urheimat der Indogermanen. Hrsg. von Scherer A. Darmstadt, 1986: Հղումն ըստ. - Օ. Ն. Տրուբաչև, 1982:
 Հոմերոս. Իլիական
 Հոմերոս. Իլիական: Գրաբարից թարգմ. Մ. Խերանյան, Երևան, 1987:
 Հովհան Մամիկոնյան
 Հովհան Մամիկոնյան. Տարոնի պատմութիւն. Թարգմ.՝ Վ. Հ. Վարդանյան, խմբ. Ա. Ս. Սահակյան: Երևան 1989:
 Հորդանես
 Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Пер. Е. Ч. Скржинской. Спб., 1997:
 Ն. Յ. Ման, 1924
 Н. Я. Марр. Книжная легенда об основании Киева на Руси и Куара в Армении. ИРАИМК. Т. III, 11, 12, 18 мая, 1924, с. 257-287:
 Մ. Է. Մանյե, 1956
 М. Э. Матье. Древнеегипетские мифы. Ответст. рег. В. Д. Бонч-Бруевич. Москва-Ленинград:
 Վ. Վ. Մարտինով, 1989
 В. В. Мартынов. Сакральный мир "Слова о полку Игореве". – СБФ, с. 61-78:
 Դ. Մաքենզի, 1907
 D. Mackenzie. Egyptian myth and legend. London:
 Մ. Մյոլլեր, 2005
 М. Мюллер. Египетская мифология. Москва, 2005:
 Ա. Լ. Մոնգայթ, 1974
 А. .Л. Монгайт. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. Москва:
 Մովսես Խորենացի
 Մովսէս Խորենացի. Պատմութիւն Հայոց: Քննական բնագիրը և ներածութիւնը՝ Մ. Աբեղեան, Ս. Յարութիւնեան, լրացումները՝ Ա. Բ. Սարգսեան, Երևան, 1991:
 Վ. Յ. Յայլենկո (В. П. Яйленко)
 1988. Киевская легенда о Кие, Щеке и Хориве как результат полемики летописания
 Києва и Новгорода и влияние на нее Таронского прегания о Куаре, Мелтее и Хорее. – ՊԲՀ, 1988, N4, էջ 167-180:
 1990. Архаическая Греция и Ближний Восток. Москва:
 Ա. Ի. Նեմիրովսկի, Ա. Ի. Խарсекин, 1969
 А. И. Немировский, А. И. Харсекин. Этруски. Воронж:
 Ա. Ի. Նեմիրովսկի, 1983
 А. И. Немировский. Этруски. От мифа к истории. Москва:
 Նեննիուս
 1. History Of The Britons (Historia Brittonum) by Nennius. Transl. J. A. Giles. London, 1841:

2. Ненний. *История бриттов. История бриттов. Дополнения*, с. 171-193. Изд. погр.
- А. С. Бобович, А. Д. Михайлов, С. А. Ошеров, Москва, 1984:
- Լ. Նիդերլե, 1956
- Л. Нидерле. *Славянские гревности. Пер. с чешек. Т. Ковалев, М. Хазанов, предисл.*
- Ս. Լ. Նիդերլան, Ա. Բ. Ստրախով, 1987
- С. Л. Николаев, А. Б. Страхов. К названию бога-громовержца в индоевропейских языках. — *Балто-славянские исследования 1985*, Москва, 1987, с. 149-193:
- Մ. Ե. Նիդերլան, 1994
- М. Е. Николаевна. *Щит и зодчий. Псков:*
- Վ. Լ. Նիդերլան
- Йоган Давид Вундерер. *Путешествие по Дании, России и Швеции с 1589 по 1590 годы. Пер. С. А. Цылева и З. Н. Морозкиной). Текст воспроизведен по изданию: Щит и зодчий (Путеводитель по древнему Пскову). Псков, 1994:*
- Պալսանիաս
- Pausanias Description of Greece. Transl. W.H.S. Jones, Litt.D., and H.A. Ormerod, M. A., in 4 Volumes. London, 1935, reprint. 1955, 1961:*
- Ք. Պատկանով (К.Патканов)
1862. *История халифов варганета Гевонга писателя VIII века. СПб:*
1877. *Армянская география VII века по Р.Х. СПб:*
- Ա. Պետրոսյան (А. Петросян)
2002. *Армянский эпос и мифология, Ереван:*
- Վ. Յ. Պետրոսյան, 1990
- В. Я. Петрухин. *О начальных этапах формирования гревнерусской народности и распространении названия Русь в свете данных погребельного обряда. — Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребельный обряд (сборник научных трудов), с. 207-216. Москва:*
- Պլինիոս Ավագ
- Pliny. Natural History. Transl. H. Rackham, M.A. Vol. II, Libri III-VII. London, 1947:*
- Մ. Ն. Պոգրեբովա, Դ. Ս. Ռակսկի, 1992
- М. Н. Погребова, Д. С. Раевский. *Ранние скифы и Древний восток. Москва, 1992:*
- Պրոկոպիոս
- Прокопий Кесарийский. Война с готами. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. Перевод, статья, коммент. А. А. Чекалова. Москва, 1993:*
- Վ. Յ. Պրոպպ, 1958 (В. Я. Пропп)
1958. *Русский героический эпос. Москва:*
1986. *Исторические корни волшебной сказки. Ленинград:*
- Գ. Բ. Զահուկյան
1981. Գ. Բ. Զահուկյան. *Մոփսես Խորենացու «Հայոց Պատմութեան» առաջին գրքի անձնանունների լեզվական աղբյուրները. - ՊԲՀ, 1981, N3, էջ 48-63:*
1987. *Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան: Երևան:*
- Ս. Ե. Ռասսագին, 2002
- С. Е. Рассагин. *Между Альпами и Океаном: венеты-“гругие германцы”. — Восточноевропейский археологический журнал, 5(18). Минск, 200:*
- Ա. Ն. Ռոբինսոն, 1984

- А. Н. Робинсон. Развитие восточно-славянского устного эпоса. История всемирной литературы: В 9 томах. АН СССР, Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. Москва, 1983 ..., Т. 2, 1984, сс. 409-415:
- Է. Ռոսս, 2005
- Э. Росс. Кельты-язычники. Пер. с англ. Н. Ю. Чехонадской. Москва, 2005.
- Սալլուստիոս. Յուզուրթիւնյան պատերազմը
Гай Саллюстий Крисп. Югуртинская война. По изд. «Записки Юлия Цезаря и его продолжателей ...» «Гай Саллюстий Крисп. Сочинения». Пер. и примеч. В. О. Горенштейна. Москва, 1981:
- Սասունցի Դավիթ
Սասունցի Դավիթ. Խմբագիր՝ Գ. Դեվրիկյան, Երևան, 1989:
- Սերբոս
Սերբոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն: Խմբ. Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1939:
- Վ. Սեդով, 200
- В. В. Сегов. Этногенез ранних славян. — ВРАН, 2003, том 73, N7, с. 594- 605:
- Ա. Պ. Սմիռնով, 1966
- А. П. Смирнов. Скифы. Москва: Յ. Ի. Սմիռնով, 1981
- Ю. И. Смирнов. Эпика полесье (по записям 1975 г.). — СБФ, с. 224-269:
- Վ. Գ. Սմոլիցկի, 1982
- В. Г. Смолицкий. Былина о Святогоре. — СФ, с. 71-81:
- Հ. Ս. Սվազյան, 1976
- Հ. Ս. Սվազյան. Ճենեբը և ձենաց աշխարհը ըստ հայկական աղբյուրների. - ՊԲՀ, 1976, N4, էջ 203-212:
- Ստեփանոս Օրբելյան
Ստեփանոս Օրբելյան. Սյունիքի պատմութիւն: Թարգմ., ներածութ., ծանոթագր. Ա. Ա. Աբրահամյան: Երևան, 1986:
- Ստրաբոն
Страбон. География. Перевод, статья и коммент. Г. А. Стратановского. Редколегия. С. Л. Утченко, О. О. Крюгер. Москва, 1964:
- Մ. Ա. Վասիլև, 2000
- М. А. Васильев. Особенности формирования и развития восточнославянского язычества. МИЖ, 2000, N10:
- Գ. Վիլհելմ, 1989
- G. Wilhelm. The Hurrians. Ancient Near East Series, 1945. Trans. from German by J. Barnes. Warminster, Wiltshire:
- «Վրաց պատմութիւն (Քարթլիս ցիսովրեբա)»
1. Պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Զուանչէրի պատմչի: Վենետիկ, 1884:
2. Мровели Леонти. Жизнь картлийских царей. Пер., предисл. комент. Г. В. Цулая. Москва, 1979:
- Տակիտոս. Գերմանիա
1. Cornelius Tacitus. Edidit E. Koestermann. II. 2. Lipsian in aedibus V. G. Teubneri. 1964:
2. Тацит. О происхождении германцев. - Корнелий Тацит. Сочинения в двух томах. Том первый. Анналы. Малые произведения, О происхождении германцев и местоположении Германии. Изд. подг. А. С. Бобович, Я. М. Боровский, М. Е. Сергеевко. А. 1969, с. 353-373:
- Ո. Ն. Տատիչև, 1962
- В. Н. Татищев. История российская. Т. 1, Москва, Ленинград: Ն. Ի. և Ս. Մ. Տոլստոյներ, 1984

- Н. И. и С. М. Толстые. Заметки по славянскому язычеству. 5. Защита от града в грагачеве
и других сербских зонах. СБФ, с. 44-120:
- Վ. Ն. Տոպորով (В. Н. Топоров)
1977ա. К древнебалканским связям в области языка и мифологии. – БЛС, с. 40-58:
1977բ. К фракийско-балтийским языковым параллелям II. – БЛС, с. 59-116:
1977գ. Хеттск. *purullia*, лат. *Parilia, Palilia* и их балканские истоки. – БЛС, с. 125-142:
1989. Об иранском элементе в русской духовной культуре. - СБФ, с. 23-60:
- Օ. Վ. Տվորոգով, 1988
Օ. В. Творогов. Что же такое "Влесов книга"? Русская литература, N2, с. 77-102.
Москва, 1988:
- Օ. Ն. Տրուբաչև, 1982
Օ. Н. Трубачев. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики (I). ВЯ, 1982, N4, с. 10-26:
- Տ. Վ. Ցիվյան, 1977
Т. В. Цивьян. Балканские дополнения к последним исследованиям индоевропейского мифа о громовержце. БЛС, с. 172-195:
- Բ. Ա. Ուսպենսկի, 1982
Б. А. Успенский. Филологическое разыскание в области славянских древностей. Москва: Գ. Քարթեր, 1959
Г. Картер. Гробница Тутанхамона. Перев. с английского Ф. Л. Мендельсон, Д. Г. Редер, ответст. ред. И. С. Канцельсон, Москва: Ռ. Գ. Քենթ, 1953
R. G. Kent. *Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon.* New Haven:
Ա. Քոսյան, 1999
Ա. Քոսյան. Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը: Երևան:
Մ. Ս. Օհանյան
1996. Մար Աբասյան աղբյուրի ծագումը և Մովսես Խորենացու Հայոց պատմությունը. – ՊԲՀ, 1996, N 1-2, էջ 295-310:
2002. Հայ ժողովրդի պատմության ցեղային շրջանի մասին. - ՊԲՀ, 2002, N1, էջ 221-249:
Ա. Օպենհեյմ, 1990
А. Опенхейм. Древняя Месопотамия. Перев. с английского (А. Leo Oppenheim. *Ancient Mesopotamia.* Chicago-London, 1968); М. Н. Ботвинник. Москва: Մ. Ֆասմեր, 1986-1987
М. Фасмер. Этимологический словарь русского языка. В четырех томах. Пер. с немецк. О. Н. Трубачева. Москва:
Կ. Ֆրիցլեր, 1928
K. Fritzier. *Gemeinsame Abstammung der Bayern und Bulgaren.* Frankfurt. ԷՅ - <http://manfred-roeder.narod.ru/GEMEINSAME.htm>:

Համառոտագրված աղբյուրներ և գրականություն

ՀՍՀ

Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, 1-12 հատորներ, Երևան, 1974-1986:

АВИИУ

Ассирио-вавилонские источники по истории Урарту.— И. М. Дьяконов.

- ВДИ, 1951, N2 (с. 257-356), N3 (с. 207-252), N4 (с. 283-305):
 ВК, 2005
Влесова книга. Исходные тексты и Буквалный перевод Н. Слатин. Омск, 2005:
 Бл, 1958
Былины. В 2-х т. Погг. текста, вступ. ст., и коммент. В. Я. Пропп, Б. Н. Путилов. Т. 1. Москва, 1958:
 Бл, 1986:
Былины. Сост., автор предисл. и ввoдн. текст. В. И. Калугин. Москва, 1986:
 Бл, 1988
Былины. Редколегия. Л. М. Леонов, В. П. Аникин, В. И. Белов, Ю. В. Бонгарев, С. И. Журавлев, Ю. Г. Круглов, Б. А. Рыбаков. Сост., вступ. ст., поггот.. текстов и коммент. Ф. М. Селиванова. Б-ка русского фолклора. Т. 1, с. 35-41. Москва, 1988:
 ИЛ, 1962
Ипатьевская летопись. — ПСРЛ. Т. II. Москва, 1962. Воспроизведение текста здания 1908 г.:
 КЗИ, 1991
Из "Книги захватов Ирландии". - Предания и мифы средневековой Ирландии, с. 49-9. Под рег. Г. К. Косикова, перев. С. Б. Шкунаев, Москва, 1991:
 КМ, 2002
Кельтская мифология: Энциклопрдия. Пер. с английского С. Головой и А. Голова. осква, 2002:
 ЛЛ, 1962
Лаврентьевская летопись. — ПСРЛ. Т. I. Москва, 1962. Воспроизведение текста здания 1926-1928 гг.
 МЛ, 1968
Мазуринский летописец. - ПСРЛ. Т. XXXI. Рег. В. А. Рыбаков, В. И. Буганов. Москва, 968:
 МЭ, 1970
Младшая эгга. Изг. погг. О. А. Смирницкая, М. И. Стеблин-Каменский, Ленинград, 1970:
 НРС, 1984
Народные русские сказки А. Н. Афанасьева. В 3-х томах. Москва, 1984:
 К/ПАБ, 1960
Путешествие Ун-Амуна в Библ. Египтский иератический папирус N120 Гос. музея м. А. С. Пушкина в Москве. Издание текста и исследование М. А. Коростовцева. Москва, 1960.
 СоИ, 1980
Сага об Инглингах. - Снорри Стурлусон. Круг Земной. Изг. погг. А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, О. А. Смирницкая, М. И. Стеблин-Каменский, Москва, 1980:

СПИ, 1986

Слово о Пльку Игореве. Древнерусский текст. Перводы и переложения. Поэтические вариации. Рег. кол. Д. С. Лухачев, Л. А. Дмитриев, О. В. Творогов. Москва, 1986:

ССГБ, 2002

А. Калоянов, Т. Моллов. Слово на тълкувателя — един неизползван източник за старобългарската митология (Բնագիրը և բուլղարերեն թարգմանությունը: Այս պրոբլեմը

սկսվում է «Слово святого Григория Богословца» խոսքերով և մեծամասամբ ճանաչված է նման վերնագրով, ինչից հետևել է մեր հապավումը). - Българска етнология, год. XXVIII, 2002, № 4, 25-41. ԷՂ - <http://liternet.bg/publish/akaloianov/slovo.htm>:

ХЛ, 1977

Холмогорская летопись. ПСРЛ. Т. XXXIII, с. 10-138. Рег. В. А. Рыбаков, В. И. Буганов.

Ленинград, 1977:

ХРСРГС, 1977

Хронографический рассказ о Словене и Русе и городе Словенске. - ПСРЛ. Т. XXXIII.

Приложения, с. 139-142. Рег. В. А. Рыбаков, В. И. Буганов. Ленинград, 1977:

ANET, 1969

Ancient Near Eastern Texts (Relating of the old testament. Edited by J. B. Pritchard. Princeton . New Jersey, 1969):

ASC, 1847

The Anglo-Saxon Chronicle. Transl. J. Ingram (London, 1823), with additional readings from the transl. J.A. Giles (London, 1847). ԷՂ - [Http://sunsite.berkeley.edu/OMACL/Anglo](http://sunsite.berkeley.edu/OMACL/Anglo):

B/ARE

J. H. Breasted. Ancient Records of Egypt. Vol. 1-5. Chicago:

BL, 1954-1983

The Book of Leinster, ed. R.I. Best, Osborn Bergin and M. A. O'Brien at al. Vol. 1-VI. Dublin: Dublin Institute For Advanced Studies, 1954-1983.

P/laO

Plutarch. Isis and Osiris. Moralia. Vol. V, pp. 7-191. Transl. F. C. Babbitt.. London, 1936, reprint. 1957:

Գիտական հանդեսների, ժողովածուների, շարունակական հրատարակությունների և այլ համառոտագրությունների

ԷՂ - էլեկտրոնային հրատարակություն (էլեկտրոնային հասցեները):

ՀԱ - Հանդէս Ամսօրեայ, Վիեննա:

ՊԲՀ - Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան:

ՀՍՍՀ, ԳԱ, ՊԱ - Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն, Գիտությունների ակադեմիա, Պատմության Ինստիտուտ:

ՕԱՀՀՄ - Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին (շարունակական հրատարակություն). Երևան:

АМА — Античный мир и археология. Саратов:

АН ГССР — Академия наук Грузинской Соверской Социалистической Республики:

БЛС. Балканские лингвистический сборник. Москва:

ВАЖ - Восточноевропейский археологический журнал. Минск:

ВДИ — Вестник древней истории. Москва:

ВРАН — Вестник российской академии наук. Москва:

ВСЯ - Вопросы славянского языкознания. Москва:

ВЯ — Вопросы языкознания. Москва:

ИРАИМК - Известия Российской Академии Истории Материальной Культуры:
МИЖ - Международный исторический журнал, Москва:
МНМ - Мифы народов мира: Энциклопедия в 2-х т. Гл. ред. С. А. Токарев.

Москва,

1991, 1992:

ПА - Палеобалканистика и античность (сборник научных трудов), Москва:

ПСРЛ — Полное собрание русских летописей. Москва, Ленинград

РГГУ - Российский государственный гуманитарный университет:

СБФ — Славянский и балканский фольклор. Москва:

СПб — Санкт Петербург:

СРМ - Сообщения Ростовского музея:

СФ — Славянский фольклор. Москва:

(կազմի հետևում)

Գիտական մամուլում Մ. Օհանյանի հրատարակած ուսումնասիրությունները

- Մար Աբասյան աղբյուրի ծագումը և Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմությունը. Պատմա-բանասիրական հանդես, 1996, N 1-2:
- Աքեմենյան XVIII սատրապության սահմանները. Իրան-նամե, 1999, N 32-34:
- Հայաստանը Հին Աշխարհի երկրների գահակարգում. Պատմա-բանասիրական հանդես, 2001, N 2:
- Հայ ժողովրդի պատմության ցեղային շրջանի մասին. Պատմա-բանասիրական հանդես, 2002, N 1:
- Նորից Խորենացու Առաջին Արտաշեսի մասին. Պատմա-բանասիրական հանդեսի, 2003, N 1:
- Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը. Երևան, «Լուսակն» հրատ., 2003:

Հեղինակի էլեկտրոնային հասցեն. m.ohan@mail.ru